

SLOVENSKÁ REČ

časopis Ústavu slovenského jazyka Slovenskej akadémie vied

pre výskum a kultúru slovenského jazyka

Hlavný redaktor: prof. dr. Eugen Jóna

Výkonný redaktor: dr. Ladislav Dvonč

Redakčná rada: doc. dr. V. Blanár, dr. L. Dvonč, dr. G. Horák, dr. J. Horecký, prof. dr.

E. Jóna, dr. F. Miko, univ. prof. dr. E. Pauliny, dr. Š. Peciar, doc. dr. J. Ružička, univ.

prof. dr. J. Stanislav

Redakcia: Bratislava, Klemensova 27

OBSAH

Horecký J., Využitie matematických metód v jazykovede — — — — —	257
Kočiš F., Poznámky k spracovaniu frazeológie v Slovníku slovenského jazyka	269
Darovec M., K forme Tatarkových Rozhovorov bez konca — — — — —	280

Diskusie

Ružička J., O podstate vytýčeného vetného člena — — — — —	291
Dvonč L., Písanie vlastných mien typu <i>ulica Partizánov</i> — — — — —	299

Zprávy a posudky

Lexikografický sborník. Materiály z porady o prekladových slovníkoch, ktorá bola v dňoch 13.—16. októbra 1959 v Piešťanoch. Š. Michalus — — — — —	310
Knížka o jazyce a stylu soudobé české literatury. J. Horecký — — — — —	313

Rozličnosti

Algoritmus. J. Horecký — — — — —	315
Bivuak, či bivak? J. Ružička — — — — —	315
Kozmonaut — astronaut. A. Keder — — — — —	316

Odpovede na listy

Matejov — Matejovová. — — — — —	318
Bača — bačovka. — — — — —	318
Občania, členovia a občianstvo, členstvo. — — — — —	319
Hlas je tvoj, lenže pieseň cudzia. G. Horák — — — — —	320

VYUŽITIE MATEMATICKÝCH METÓD V JAZYKOVEDE

Ján Horecký

Pre rozvoj súčasnej vedy sú príznačné dve vývinové tendencie: vznikanie hraničných vied a smerovanie k „súhrnným“ vedným odborom. Ako hraničné vedy sa dnes utvárajú napr. fyzikálna chémia, biochémia (biologická chémia), biofyzika (biologická fyzika), psychologická akustika, matematická logika. Typickým príkladom „súhrnnej“ vedy je kybernetika, ktorá využíva poznatky matematiky, fyziky, logiky i jazykovedy.

Pravda, z jazykovedy možno v kybernetike využívať predovšetkým také prvky, ktoré sa dajú vyjadriť formálne a číselne, teda ktoré sa dajú merať. Preto nie div, že sa aj v jazykovede začínajú hľadať cesty, ako čo najúčelnejšie využiť matematické metódy. Tak sa tvoria základy novej hraničnej disciplíny, matematickej jazykovedy.

Za dnešného stavu možno matematické metódy používané v jazykovede rozdeliť na dve skupiny: na metódy kvantitatívne, ktorými sa usilujeme vyjadriť funkčné zaťaženie jednotlivých jazykových prvkov a štatistickú štruktúru istých jazykových útvarov, a na metódy založené na využití základných teoretických postulátov matematiky, napr. teórie množín a teórie vzťahov. Preto sa aj v tomto príspevku pokúsime podať prehľad o výsledkoch, možnostiach a výhladoch v uvedených dvoch smeroch.

I

Tzv. kvantitatívna lingvistika má u nás už dlhšiu tradíciu. Začali ju používať najmä príslušníci pražskej fonologickej školy. Napr. V. Mathesius¹ a B. Trnka² ukázali, že systémový rozbor fonematického inventára treba doplniť tzv. zvukovou (fonologickou) charakteristikou, ktorú

¹ V. Mathesius, *Úvod do fonologického rozboru české zásoby slovní*, Čeština a obecný jazykozpyt, Praha 1946, 59—86; *La structure phonologique du lexique du tchèque moderne*, TCLP I, 1929, 67—84; *Zum Problem der Belastungs- und Kombinationsfähigkeit der Phoneme*, TCLP IV, 1931, 148—152.

² B. Trnka, *A Phonological Analysis of Present-Day Standard English*, Praha 1935, 45—175; *Kvantitatívni lingvistika*, ČMF 34, 1951, č. 2.

treba vypracovať jednak porovnaním teoretických možností istých kombinácií foném so skutočným výskytom týchto kombinácií, jednak porovnaním stavu v rozličných jazykoch.

Tak sa napr. zistilo, že v nemčine by malo byť 179 slov zložených zo spoluhlásky a samohlásky a 132 slov zložených zo samohlásky a spoluhlásky, no v skutočnosti je tu iba 57 slov prvého typu, 37 slov druhého typu. Pomer medzi skutočným a teoretickým stavom možno teda vyjadriť percentuálne hodnotami 31,8 % a 28 %. Takých istých dvojfonematických slov by vo francúzštine malo byť 195 pre typ spoluhláska + samohláska a 192 pre typ samohláska + spoluhláska. Skutočný výskyt je však 142 a 50 slov, čiže pomer medzi skutočným a teoretickým stavom sa tu dá percentuálne vyjadriť hodnotami 73 % a 26 %.

Podobným spôsobom možno skúmať aj vzťahy medzi spoluhláskami, čiže možnosť výskytu a počet istých kombinácií foném v istom jazyku. Napr. pre latinčinu³ sa zistilo, že v istom reprezentatívnom súbore sa spoluhláska *p* v spojení *sp* medzi dvoma samohláskami vyskytuje 12 ráz, v spojení *mp* 10 ráz, v spojení *rp* 22 ráz, v spojení *lp* 15 ráz atď. Ďalej sa napr. zistilo, že na začiatku slova sa využíva iba 6,25 % z teoreticky možných dvojčlenných konsonantických skupín, kým z teoreticky možných 4080 trojčlenných konsonantických skupín sa využíva iba 5, t. j. 0,122 %.

Percentuálne vzťahy možno zisťovať ďalej napr. vo využití istých druhov spoluhlások. U nás J. Krámský⁴ ukázal, že v anglickom materiáli je v jednoslabičných slovách 1849 (24,2 %) labiál, 4525 (59,2 %) dentál, 106 (1,4 %) palatál a 1164 (15,2 %) velár. Podobný stav je aj v dvojslabičných slovách: 1528 (24,6 %) labiál, 3771 (60,6 %) dentál, 101 (1,7 %) palatál, 818 (13,1 %) velár. Obdobné údaje uvádza J. Krámský aj pre iné spoluhlásky (podľa spôsobu artikulácie).

Rozličné spôsoby merania výskytu, pravda, znemožňujú účinne porovnávať výsledky rôznych prác. Preto sa prejavuje snaha nájsť nejakú všeobecne platnú metódu pri opisovaní a vyčíslňovaní vzťahov medzi fonémami. Ako príklad takejto metódy možno uviesť tzv. všeobecný kalkul pre rozdelenie foném, ako ho demonštrovali F. Harary a H. H. Paper⁵ na fonologickom materiáli japončiny, ktorý už predtým dôkladne opísal B. Bloch.

Autori tohto kalkulu vychádzajú z teórie usporiadaných dvojíc. Podľa

³ J. Horecký, *Fonológia latinčiny*, Bratislava 1949, 98—105.

⁴ J. Krámský, *On the Quantitative Phonemic Analysis of English Mono- and Disyllables*, *Philologica* VIII, 1946.

⁵ F. Harary — H. H. Paper, *Toward a General Calculus of Phonemic Distribution*, *Language* 33, 1957, 143—169.

tejto teórie každú dvojčlennú skupinu foném pokladajú za usporiadanú dvojicu. V každej usporiadanej dvojici sú dve polia: do *predného poľa* (označeného α) patria všetky fonémy, ktoré sa môžu spájať s fonémou stojacou na druhom mieste dvojice. Do *zadného poľa* (označeného β) patria všetky fonémy, ktoré sa môžu spájať s fonémou stojacou na prvom mieste dvojice. Súhrn foném stojacich na prvom i druhom mieste tvorí *celkové pole* danej dvojice (označuje sa τ).

V japončine sú možné napr. tieto spojenia foném:

ša šo šu ši šø šč št šk šc šš

aš oš uš eš iš øš ňš šš.

Z toho vidieť, že v poli α sú fonémy: $a o u e i \phi \text{ ň š}$ 8

v poli β sú fonémy: $a o u i \phi \text{ č t k c š}$ 10

v poli τ sú fonémy: $a o u e i \phi \text{ ň č t k c š}$ 12.

Vzťahy medzi členmi jednotlivých polí možno označiť ako kompletnosť, symetriu, asymetriu, reflexívnosť, ireflexívnosť a tranzitívnosť. Všetky tieto vzťahy možno vyjadriť číselnými hodnotami (na ilustráciu však uvedieme iba číselné hodnoty pre kompletnosť).

Kompletnosť poľa α možno vyjadriť ako pomer medzi počtom foném v tomto poli a celkovým počtom foném v danom jazyku. Pre japončinu, v ktorej je 28 foném a pauza medzi slovami (označovaná ako ϕ), pre kom-

pletnosť α -poľa fonémy š teda platí vzťah $K_{\alpha\text{š}} = \frac{\alpha\text{š}}{P + 1}$, čiže $\frac{8}{29}$; kom-

pletnosť β -poľa fonémy š je vyjadrená vzťahom $K_{\beta\text{š}} = \frac{\beta\text{š}}{P + 1} = \frac{10}{29}$

Podobne možno vypočítať aj kompletnosť poľa τ , ale od súčtu kompletnosti poľa α a β treba odpočítať polovičku foném, ktoré sú spoločné poľu α i β (čiže ktoré sú v prieniku týchto dvoch polí, čiže predstavujú stupeň sy-

metrie): $K_{\tau} = \frac{8}{29} + \frac{10}{29} - \frac{6}{29} = \frac{12}{29}$. Z týchto hodnôt možno vypočítať

tzv. *vnútornú kompletnosť* každého poľa danej dvojice, vyjadrenú po-

merom kompletnosti α , resp. β ku kompletnosti τ : $K_{i\alpha} = \frac{K_{\alpha}}{K_{\tau}}$, $K_{i\beta} = \frac{K_{\beta}}{K_{\tau}}$.

Pre fonému š to teda je $\frac{8}{12}$ v poli α , $\frac{10}{12}$ v poli β . Napokon možno vyčíslit

aj kompletnosť celého fonematického inventára, ktorá je daná pomerom súčtu vnútorných kompletností všetkých foném k štvorcu všetkých foném bez jednej:

$\frac{1}{p^2 - 1}$. Pre japončinu archaizujúceho typu tu vychádza $\frac{330}{840}$ pre japončinu novšieho typu $\frac{366}{960} = 0,38$.

Podobne sa dajú vyčíslieť aj ostatné vlastnosti foném. Napr. stupeň symetrie je vyjadrený pomerom medzi počtom foném, s ktorými je istá fonéma symetrická, a celkovým počtom foném, stupeň vnútornej symetrie je daný pomerom medzi počtom foném, s ktorými je istá fonéma symetrická (t. j. vyskytuje sa v prednom i zadnom poli), a vnútornou kompletnosťou.

Vlastnosti, ktorými sa dá zisťovať vzťah medzi členmi usporiadaných dvojíc, teda kompletnosť, symetria, asymetria, reflexívnosť a tranzitívnosť, sú univerzálne, platia pre všetky jazyky, preto ich možno využiť ako mieru, ktorou sa dajú porovnávať fonologické inventáre najrozličnejších jazykov.

Prirodzene, takúto „systémovú“ charakteristiku fonologického inventára možno doplniť zisťovaním hodnôt daných výskytom istých kombinácií foném. Pritom možno vhodne použiť metódy počtu pravdepodobnosti: na základe skutočného výskytu istých fonematických dvojíc v určitom obmedzenom materiáli možno usudzovať na pravdepodobný výskyt týchto dvojíc v danom jazyku vôbec. Tak napr. z textov v rozsahu 88 538 foném sa pre ruštinu zistili tieto pravdepodobnosti výskytu foném po fonéme p : p 0,10, p' 0,05, d 0,05, d' 0,05, t 0,70, t' 0,25, s 0,50, s' 0,15, $\dot{s}$ 0,05, $\dot{s}'$ 1,30 c 0,05, $\dot{c}$ 0,30, g 0,05, k 1,35, k' 0,35, ch 0,10, l 3,20, l' 2,35, m 0,05, n 0,30, τ 17,10, τ' 14,90, a 5,05, e 0,05, i 0,05, o 4,60, u 3,45, y 1,75, Λ 21, 90, τ 19,15, $\emptyset$ 0,40⁶.

Z týchto údajov vidieť, že tu nie sú uvedené všetky fonémy. Je známe, že niektoré kombinácie foném sa v jazyku nevyskytujú (v slovenčine napr. nemôže za znelou spoluhláskou nasledovať neznelá spoluhláska). Z toho vyplýva, že podať iba výpočet fonematických kombinácií a ich výskyt nestačí pre úplnú fonologickú charakteristiku daného jazyka. Vhodný spôsob na doplnenie takýchto údajov prináša teória informácie so svojimi pojmami *miera informácie* a *nadbytočnosť*. Práve uvedenú okolnosť, že isté kombinácie foném sa vyskytujú, kým iné nie (čiže ide tu o možnosť alebo nemožnosť výberu), možno vyjadriť množstvom informácie v jednotli-

⁶ L. R. Zinder, *O lingvističeskoj verojatnosti*, Voprosy statistiki reči (Materialy soveščanija), Leningrad 1958, 58—61.

vých fonémach daného jazyka (t. j. sumou všetkých výsledkov výberu) a tak charakterizovať každú fonému.

Máme poruke konkrétny príklad z ruštiny.⁷ V ruštine sú po spoluhláske *b* možné iba spoluhlásky *r*, *r'*, *l*, *l'* a všetky samohlásky. Pravdepodobnosť výskytu týchto hlások po *b* (vypočítaná na základe konkrétného materiálu) je takáto: *r* 0,14, *r'* 0,04, *l* 0,02, *l'* 0,02, samohlásky 0,79. Fonéma nasledujúca po spoluhláske *b* má teda množstvo informácie 1,49 jednotiek. (Množstvo informácie možno určiť ako záporný logaritmus pravdepodobnosti.) Ak ďalej sledujeme, aké hlásky sa môžu vyskytovať v ďalšom poradí, teda na treťom mieste, zistíme, že napr. po *r* (na druhom mieste) sú možné iba tri samohlásky s takou pravdepodobnosťou: *a* 0,79, *o* 0,18, *u* 0,03. Množstvo informácie v hláskach stojacich na treťom mieste je teda menšie, tvorí 1,06 jednotiek. Na štvrtom mieste množstvo informácie v jednotlivých fonémach vzrastá na 1,85 jednotiek, lebo napr. po *a* sú možné spoluhlásky *t* s pravdepodobnosťou 0,5, ďalej *t'* 0,2, *l* 0,2, *k* 0,07, *k'* 0,03. Ako vidieť z uvedených príkladov, množstvo informácie — čiže tzv. negentropia (negatívna entropia) — je tým väčšie, čím väčší počet prípadov môže nastať.

Keby množstvo informácie v danej fonéme záviselo iba od frekvencie tejto fonémy a nezmenšovalo by sa rozličnými obmedzeniami, vyplývajúcimi z možnosti spájania foném, dalo by sa pre ruštinu vyjadriť hodnotou 4,78 jednotiek.⁸ Aby sa vyjadrila štruktúrna spätosť foném v slovách, treba množstvo informácie vypočítané pre danú pozíciu porovnať s hodnotou 4,78 jednotiek. Ak sa pomer množstva „pozičnej“ informácie a „všeobecnej“ informácie odpočíta od 1, dostaneme mieru nadbytočnosti. V uvedenom príklade z ruštiny teda nadbytočnosť na druhom mieste bude 1 —

$$1 - \frac{1,49}{4,78} = 0,7, \text{ t. j. } 70 \% ; \text{ na treťom mieste bude nadbytočnosť } 1 - \frac{1,06}{4,78} = 0,88, \text{ t. j. } 88 \% ; \text{ na štvrtom mieste } 1 - \frac{1,85}{4,78} = 0,61, \text{ t. j. } 61 \% .$$

Ako vidieť, tam, kde je väčšie množstvo informácie, je menšia miera nadbytočnosti a naopak.

Všetky metódy, ktoré sme tu aspoň v náznakoch uviedli, poukazujú zreteľne na jednu okolnosť: dajú sa výhodne použiť pri zisťovaní vlastností foném a najmä vzťahov medzi fonémami. Je to preto, ako ukazuje

⁷ E. V. Padučeva, *Statističeskoe issledovanie struktury sloga*, Voprosy statistiki reči, 100—111.

⁸ R. Jakobson, *Toward the Logical Description of Languages in their Phonemic Aspect*, Language 29, 1953.

R. G. P i o t r o v s k i j,⁹ že skúmané javy a príčiny vedúce k týmto javom majú isté merateľné vlastnosti a že príčiny možno rozložiť na príčiny elementárne. Podmienky pre to sú práve vo fonológii. Pri skúmaní slovnej zásoby nemožno použiť podobné číselné metódy ako vo fonológii, pretože slovná zásoba predstavuje súbor prvkov, z ktorých každý má značné množstvo odlišných vlastností. Práve preto, že tu ťažko nájsť elementárne príčiny, možno použiť metódy štatistické, lebo štatistika skúma prvky, ktoré dostávajú „náhodné“ hodnoty podľa premenných podmienok, ktoré nemožno brať do úvahy v ich úplnosti.

Inými slovami: štatistickými metódami možno skúmať štatistickú štruktúru útvarov pozostávajúcich z veľkého počtu prvkov. Takýmto útvarom môže byť slovná zásoba daného jazyka, slovná zásoba istého textu alebo aj iné súbory prvkov. Tu sa najčastejšie zisťuje, že v danom súbore nie je stály počet prvkov, ale ich frekvencia.

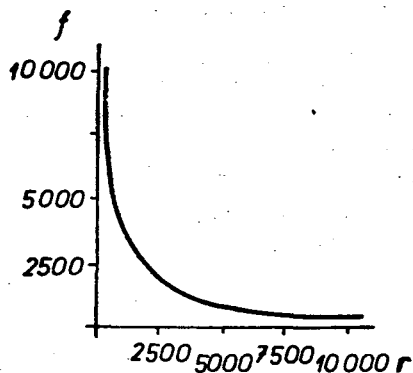
Záujem o skúmanie štatistickej štruktúry slovnej zásoby nie je nového dáta. Už dávnejšie sa pri zostavovaní frekvenčných slovníkov zistilo, že v ktoromkoľvek jazykovom prejave istý malý počet slov tvorí väčšiu časť textu: prvých 100 najfrekventovanejších slov zahrňuje 60 % textu, prvých 1000 slov tvorí 85 % textu, prvých 4000 slov tvorí 97,5 % textu, kým zvyšok iba 2,5 % textu.¹⁰ Pri podrobnejšom skúmaní frekvenčných slovníkov sa prišlo na závažné závislosti. Napr. G. K. Zipf pri skúmaní slovnej zásoby v Ulyssovi od J. Joycea zistil, že 10. slovo (vlastne slovný tvar) vo frekvenčnom poradí sa používa 2653 ráz, 100. slovo 265 ráz, 1000. slovo 26 ráz, 10 000. slovo 2 razy, 29 000. slovo 1 raz. Čiže inými slovami, frekvencia slova (počet výskytov v danom texte) je tým menšia, čím vyššie radové číslo má slovo vo frekvenčnom slovníku. Táto závislosť sa ukázala ako stála: $2653 \cdot 10 = 26\,530$, $265 \cdot 100 = 26\,500$, $26 \cdot 1000 = 26\,000$, $2 \cdot 10\,000 = 20\,000$, $1 \cdot 29\,000 = 29\,000$. Ak frekvenciu označíme písmenom f a radové čísla v slovníku písmenom r , môžeme z uvedených výsledkov zistiť, že súčin frekvencie a radu je temer rovnaký, že je konštantný. Matematicky možno túto závislosť vyjadriť vzorcom $fr = \text{konšt.}$ a graficky v podobe rovnostrannej hyperboly (obr. 1).

Pravda, tento tzv. Zipfov zákon nie je vlastne objavom G. K. Zipfa. Už dávno predtým J. E s t o u p (1916) a E. K. C o n d o n (1928) zistili uvedenú závislosť ešte presnejšie, pretože poukázali aj na ďalšieho činiteľa, na uhol sklonu priamky v bilogaritmickom grafe (obr. 2).

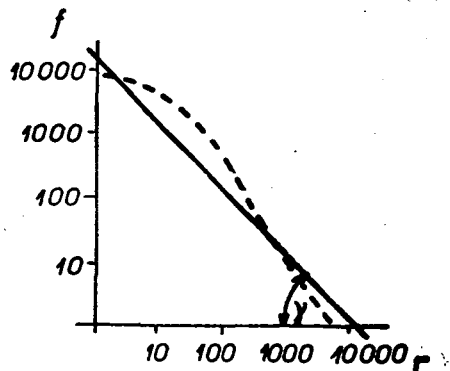
Ak sa totiž pri grafickom znázornení závislosti $fr = \text{konšt.}$ nenanášajú na súradnice ich normálne hodnoty, ale hodnoty logaritmické (zmenší sa

⁹ R. G. P i o t r o v s k i j, *Nekotoryje voprosy statističeskogo obsledovanija leksičeskich grupp*, Voprosy statistiki reči, 85—92.

¹⁰ P. G u i r a u d, *Les caractères statistiques du vocabulaire*, Paris 1954, 10.

Obr. 1

Obr. 2

tým graf) tak, že na abscisu sa nanesie logaritmus r (radu) a na ordinálu logaritmus f (frekvencie), znázorní sa závislosť priamkou, ktorá má k abscise sklon pod uhlom γ (prítom hodnota γ sa rovná 1, ak je uhol 45° , ako to bolo práve u G. K. Zipfa). Presnejšie vyjadrenie závislosti frekvencie a radu teda je $fr^\gamma = \text{konšt.}$, čiže $f_r = \frac{\text{konšt.}}{N r^\gamma}$. Ak chceme dostať

hodnoty nie absolútne, ale relatívne, môžeme deliť rovnicu hodnotou N , vyjadrujúcou počet slov v texte: $\frac{f_r}{N} = \frac{\text{konšt.}}{r^\gamma}$. Pritom vieme, že pomer počtu priaznivých prípadov ku všetkým prípadom je pravdepodobnosť, preto $\frac{f_r}{N}$ môžeme označiť ako p a pomer konštanty k počtu slov ako novú

konštantu k . Vzorec potom dostane podobu $p_r = \frac{k}{r^\gamma}$ alebo $p_r = k r^{-\gamma}$

Prakticky to znamená, že ak raz zistíme hodnoty k a γ , môžeme z poradového čísla slova zistiť pravdepodobnosť jeho výskytu v danom texte a naopak.

Treba tu poznamenať, že sám Zipf využil tento zákon vcelku iba na to, aby podoprel svoju tézu o najmensej námahe v chovaní človeka. Pri rozhovore sa vraj uplatňujú dve tendencie. Hovoriaci sa často opakuje, používal by najradšej málo slov, je lenivý hľadať vhodné slovo, preto veľa rozličných predmetov označuje ako *vec*. Počúvajúci vyžaduje maximum presnosti, chcel by mať každú vec pomenovanú osobitným slovom. Rovnováha medzi týmito dvoma tendenciami v používaní slov by sa mala vyjadriť práve rovnicou $fr = \text{konšt.}$

Prirodzene, táto možnosť nám málo hovorí o štatistickej štruktúre

textu. Oveľa viac nám povedia ďalšie zistenia, na ktoré prišli rozliční bádatelia pri rozbere Zipfovho zákona.

Tak matematik B. Mandelbrot¹¹ ukázal, že ak má r malú hodnotu, závislosť fr sa nevyjadruje priamkou, ale krivkou, ktorá má v hornej časti akýsi hrb a s abscisou zvierá väčší uhol (čiarkované na obr. 2). Sovietska matematická R. M. Frumkina¹² zas ukázala, že v každom texte sú väčšie alebo menšie skupiny slov s rovnakou pravdepodobnosťou výskytu, a predsa sú označené iným radovým číslom. Tieto skupiny slov možno na grafe znázorniť plošinkou (čiarou) rovnobežnou s abscisou, pričom táto plošinka je tým dlhšia, čím je menšia pravdepodobnosť a čím je väčšie radové číslo slova. Potvrďuje sa tak aj na ruskom materiáli (čerpanom zo *Slovar'a jazyka Puškina*) zistenie G. U. Yulea, že nezávisle od dĺžky a charakteru textu medzi pravdepodobnosťou výskytu slova a rozsahom skupiny slov s danou pravdepodobnosťou je nepriama úmernosť.

Okrem toho Zipfov zákon sa nezhoduje so skutočnosťou pri slovách s malou pravdepodobnosťou výskytu a veľkým radovým číslom. Táto nezhoda je tým väčšia, čím dlhší text sa skúma, a tým nepríjemnejšia, že slová s malou pravdepodobnosťou výskytu tvoria značnú časť slovnej zásoby. Napr. u Puškina slová s pravdepodobnosťou výskytu $0,2 \cdot 10^{-5}$, umiestnené v intervale 15 708 — 21 197, tvoria tretinu slovnej zásoby, slová s pravdepodobnosťou $0,2 \cdot 10^{-5}$ až 48 %. Z toho vyplýva, že hodnota γ nie je stála pre ktorékoľvek r , ale iba v istých intervaloch, čiže na grafe sa závislosť fr vyjadruje nie priamkou, ani nie krivkou podľa Mandelbrota, ale lomenou čiarou.

Z týchto zistení možno ľahko vyvodiť, že slovná zásoba každého textu sa člení na menšie skupiny. Túto skutočnosť zvlášť zdôraznil a využil P. Guiraud.¹³ Rozlišuje skupinu tematických slov — asi 50, skupinu základných slov — asi 4000 a skupinu ostatných slov. Okrem toho však rozlišuje ešte tzv. kľúčové slová, t. j. slová, ktoré sa najčastejšie vyskytujú u daného autora (čiže sú tematické), ale ich pravdepodobnosť sa odlišuje od normálneho rozdelenia.

Napr. v Baudelairových Kvetoch zla patria k tematickým slovám *comme* (ako), *oeil* (oko), *coeur* (srdce), *o* (ó), *plus* (viac), *pas* (nie), *beau* (pekný), *ciel* (nebo), *grand* (veľký), *âme* (duša), *plein* (plný) atď., kým ku kľúčovým slovám patria napr. *ange* (anjel), *coeur* (srdce), *comme* (ako), *beauté* (krása), *oeil* (oko) atď.

¹¹ B. Mandelbrot, *Linguistique statistique macroscopique, Logique, langage et théorie de l'information*, Paris 1957, 24—26.

¹² R. M. Frumkina, *K voprosu o tak nazyvajemom „zakone Zipfa“*, Voprosy jazykoznanija 1961, č. 2, 117—122.

¹³ P. Guiraud, o. c.

Okrem toho zavádza P. Guiraud pri skúmaní slovnej zásoby niektoré ďalšie pojmy. Ak sa v danom texte používa čo najviac slov, je slovná zásoba bohatá, ale súčasne rozptýlená. Ak sa v danom texte slová opakujú, je slovná zásoba redukovaná, ale súčasne koncentrovaná. V rovnomernej slovnej zásobe daného textu by rozptyl a sústredenie slovnej zásoby boli vlastne to isté: slabé sústredenie by zodpovedalo silnému rozptýleniu a naopak. V skutočnosti však pri sústreďení niekoľkých najčastejších slov býva silný rozptyl ostatnej časti slovnej zásoby. Preto obidve hodnoty treba skúmať osobitne, pravda, popri vlastnom rozsahu slovnej zásoby.

Z rozboru rozdelenia slov v slovnej zásobe teda vyplývajú tri štatistické charakteristiky: rozsah slovnej zásoby, rozptyl slovnej zásoby a sústredenie čiže koncentrácia slovnej zásoby. Pre výpočet všetkých troch hodnôt uvádza P. Guiraud empirické vzorce, ktoré však bude treba ešte dôkladne overovať v ďalšom výskume.

Tieto hodnoty možno úspešne využiť na charakterizovanie jazyka jednotlivých autorov, ba i jednotlivých diel týchto autorov. Tak Guiraud zisťuje, že slovná zásoba Mallarmého má rozsah i štruktúru normálnu, kým v Baudelairových Kvetoch zla je značne sústredená a rozptýlená. Aj Apollinairova slovná zásoba je bohatá, ale tu sa bohatosť dosahuje rozšírením hraníc, nie rozptýlením. Baudelaire používa 25 000 slov a využíva ich maximálne, kým Apollinaire má 35 000 slov, no plne ich nevyužíva. Slovná zásoba P. Claudela je veľmi rozsiahla, až 50 000 slov, a sústredenie tematických slov je značné; je to slovná zásoba bohatá, i keď nie abnormálna, preto rozptýlenie je veľmi slabé. U P. Valéryho je málo slov, preto ich používa často: 100 ráz používa slovo, ktoré by malo mať frekvenciu 50, 20 ráz slovo s frekvenciou 10, 4 razy slovo s frekvenciou 2.

Prirodzene, všetky štatistické charakteristiky slovnej zásoby možno vyjadriť číselne a to dáva spoľahlivý obraz o jej využití u jednotlivých autorov.

Hodnoty štatistických charakteristík možno použiť aj na vyjadrenie štatistickej štruktúry niektorých skupín slovnej zásoby. Sám P. Guiraud skúma vlastnosti slovných druhov a zdôrazňuje, že relatívna frekvencia jednotlivých slovných druhov môže byť jednou z charakteristických črt štýlu. Pravda, porovnávať dvoch autorov z tohto hľadiska možno len vtedy, ak sú k dispozícii stredné hodnoty pre rozličné epochy a rozličné žánre.

Za takéto osobitné skupiny v slovnej zásobe by sa podľa našej mienky mohli pokladať aj slovotvorné modely chápané ako súbory slov utvorené tou istou slovotvornou príponou od istého slovotvorného základu. Možno napr. zistiť, že v istom súbore slov (100 000) sa slová utvorené slovotvornou príponou *-teř* vyskytujú 239 ráz, ale že pritom ide vcelku len o 37 slov. To znamená, že niektoré z nich sa v danom súbore vyskytujú opakovane.

Konkrétne je rozloženie slov v skupinách s rovnakou slovotvornou príponou napr. takého:

1. učiteľ	43	20. odberateľ	2
2. nepriateľ	40	21. vykorisťovateľ	2
3. zlepšovateľ	18	22. zakladateľ	2
4. činiteľ	14	23. bádateľ	1
5. čitateľ	12	24. burcovateľ	1
6. budovateľ	12	25. čakateľ	1
7. priateľ	12	26. osnovateľ	1
8. riaditeľ	12	27. ošetrovateľ	1
9. spisovateľ	12	28. podnecovateľ	1
10. nositeľ	7	29. podnikateľ	1
11. pestovateľ	7	30. pozorovateľ	1
12. predstaviteľ	7	31. prekladateľ	1
13. veliteľ	7	32. premožiteľ	1
14. ukazovateľ	4	33. prispievateľ	1
15. osloboditeľ	3	34. spotrebiteľ	1
16. kazateľ	2	35. uchvatiteľ	1
17. majiteľ	2	36. utláčateľ	1
18. menovateľ	2	37. zásobovateľ	1
19. obyvateľ	2		
1. vodca	12		
2. zástupca	10		
3. škodca	8		
4. zradca	6		
5. vynálezca	5		
6. tvorca	4		
7. strážca	3		
8. ochranca	2		
9. radca	2		
10. vlastizradca	2		
11. záujemca	2		
12. chlebobdarca	1		
13. nájomca	1		
14. nástupca	1		
15. obranca	1		
16. poradca	1		
17. predchodca	1		
18. správca	1		
19. sprievodca	1		
20. sudca	1		
21. vládca	1		

Ukazuje sa však, že závislosť $fr = konšt.$ sa v rámci slovotvorných modelov neuplatňuje. Pôjde tu skôr o štatistickú štruktúru danú sústreďením a rozptylom. Tieto hodnoty a najmä ich porovnania s príslušnými hodnotami v slovníku bude možno využiť na charakteristiku jednotlivých slovotvorných modelov.

II

Popri číselných a štatistických metódach sa začínajú v jazykovede aplikovať aj ďalšie matematické metódy. Najsľubnejšie výhľady poskytuje aplikovanie teórie množín.¹⁴

Z hľadiska tejto teórie sa všetky hlásky daného jazyka, resp. aj všetky slová daného jazyka pokladajú za istú množinu objektov. Inak povedané, v každom jazyku je daný istý počet, istá množina prvkov, napr. slov. Z týchto prvkov možno zostaviť usporiadané reťazce — frázy, z ktorých istý počet sa v danom jazyku pokladá za správny. V rozličných správnych frázach sa vyskytujú slová, ktoré sú ekvivalentné. Podľa teórie množín ekvivalentnosť, ktorá je reflexívna ($x = x$), symetrická (ak $x = y$, aj $y = x$) a tranzitívna (ak $x = y$ a $y = z$, platí aj $x = z$), rozkladá množinu na rad nepretínajúcich sa podmnožín tak, že ekvivalentné prvky sú v tej istej podmnožine, neekvivalentné prvky v rozdielnych podmnožinách. Tieto podmnožiny ekvivalentných prvkov sa nazývajú súbormi (rus. *semejstvo*). Do jedného súboru patria napr. tvary *stolu*, *oknu*, *človeku*, do iného súboru napr. tvary *búchal*, *pýtal*, *spieval*. Pritom je známe, že ku každému prvku z uvedených podmnožín jestvuje celý rad tvarov: *stôl*, *stola*, *stolu*, *stole*, *stolom*... Súhrn týchto tvarov sa nazýva okruhom (rus. *okrestnosť*).

Rozklad množiny tvarov v danom jazyku na súbory a okruhy možno použiť napr. na definovanie morfémy.

Empiricky totiž možno zistiť, že vzťah medzi súbormi a okruhmi je taký, že vždy sa nájde jeden člen spoločný súboru i okruhu. Vyjadrené matematicky: prienik súboru S a okruhu O nie je prázdna množina, resp. je množina o jednom prvku. Prakticky to znamená, že v prieniku súboru vyznačeného zakončením *-om* a okruhu vyznačeného zvukovým radom *dom-* je slovný tvar *domom*. Rozložením slovného tvaru *domom* do súboru a okruhu sa ďalej ukazuje, že zakončenie *-om*, t. j. pádová morféma *-om* je tá časť slovného tvaru, ktorou sa tento tvar zaraďuje do súboru tvarov a zároveň odlišuje od ostatných tvarov istého okruhu.

Podobným spôsobom ako slovné tvary podstatných mien, prídavných mien a sloviess možno usporiadať aj tie časti slovných tvarov, ktoré ostanú

¹⁴ O. S. Kulagina, Ob odnom sposobe opredelenija grammatičeskich poňatij na baze teorii množestv. Problemy kibernetiki I, 1958, 231—242; A. Jaurisová — M. Jauris, Užití teorie množin v jazykovědě, Slovo a slovesnost XXI, 1960, 34—41; I. I. Revzin, O nekotorych poňatijach tak nazyvajemoj teoretiko-množestvennoj koncepcii jazyka, Voprosy jazykoznanija 1960, č. 6, 88—94; O sootnošenii strukturnych i statističeskich metodov v sovremennoj lingvistike, Voprosy statistiki reči 45—57; Formalnyj i semantičeskij analiz sintaksičeskich svjazej v jazyke, Primenenije logiki v nauke i technike, Moskva 1960, 119—139.

po odsunutí pádových alebo osobných koncoviek. Do jedného súboru možno napr. zaradiť všetky tvary zakončené na *-ár*, do iného tvary na *-ník*, kým do okruhu tie časti, ktoré ostanú po odtrhnutí zakončení tohto druhu. Na rozdiel od súborov a okruhov pri určovaní pádových morféma sa súbory a tvary pri tomto skúmaní nepretínajú viacnásobne, ale iba raz. Ale aj tak možno povedať, že v prieniku súboru charakterizovaného zakončením *-ár* a okruhu vyznačeného radom zvukov *ryb-* je slovo *rybár*. Zakončenie *-ár* aj tu teda zaraďuje slová do súboru tvarov.

Takto možno teda dospieť k definícii, že morféma je taký rad foném, ktorým sa daný slovný tvar, resp. časť slovného tvaru zaraďuje do istého súboru tvarov.

Rozklad množiny slovných tvarov na súbory možno využiť aj pri definovaní morfémy pomocou algoritmu, sústavy pravidiel, ktorých splnením sa dôjde k želanému výsledku, v našom prípade k vymedzeniu morfémy. Príklad na takýto algoritmický postup uvádza I. I. Revzin.¹⁵ Jeho algoritmus sa člení na niekoľko etáp. V prvej etape sa všetky slovné tvary rozložia na súbory, v druhej etape sa všetky slovné tvary v danom súbore rozdelia na pravú a ľavú časť vo všetkých možných prípadoch (napr. *ď-omom*, *do-mom*, *dom-om*, *domo-m*). V tretej etape sa zistí paradigmatický rad, t. j. rad takých prvkov, ktoré ostanú po oddelení pravej časti, rovnakej pre všetky členy súboru. Vo štvrtej etape sa podobným spôsobom zistí koreň. V ďalších etapách sa vydelením koreňa zistí formant a napokon sa zisťuje morféma ako taký formant alebo koreň, v ktorých sa neďá úplne umiestniť iná morféma. Je to tzv. rekurzívna definícia.

Pre skúmanie vzťahov medzi slovami vo vete sa zavádza pojem konfigurácie rozličných stupňov. Konfigurácie sú vlastne slovné spojenia v chápaní ruských gramatikov (najmä V. V. Vinogradova). Dosiaľ sa však táto teória neuplatnila pri riešení konkrétnych syntaktických problémov.

Z teórie množín vychádza aj metóda J. H. Greenberga¹⁶ pre opis jazyka. Greenberg pokladá jazyk za znakový systém, v ktorom platia isté základné pravidlá o radení, kombinovaní a pretváraní znakov systému. Za základné pojmy označuje substitúciu a triedu: vo výraze istého systému znakov možno niektoré znaky substituovať a výsledný rad takejto substitúcie aj s pôvodnou jednotkou tvoria kontextovú triedu. Dôležitý je aj pojem konštrukcie. Dochádza sa k nemu tak, že sa určí trieda jednotiek, ktoré sa môžu objaviť v každom postavení. Výrazy patria do tej istej konštrukcie, ak majú členy tej istej triedy v tých istých

¹⁵ I. I. Revzin, *O logičeskoj forme lingvističeskich opredelenij (na primere opredelenija morfemy)*, *Primenenije logiki v nauke i technike*, Moskva 1960, 140—148.

¹⁶ J. H. Greenberg, *Essays in Linguistics*, Chicago 1957.

postaveniach. Tie členy konštrukcie, ktoré majú rovnakú dĺžku, tvoria subkonštrukciu. Tieto pojmy využíva Greenberg najmä pri definícii morfémy a slova ako základných jazykových jednotiek.

Matematická lingvistika je v začiatkoch. Mnohé otázky sa ešte len nadhadzujú, mnohých problémov sa táto nová disciplína ešte nedotkla. Najmenej pokusov je doteraz v oblasti významu, najmä lexikálneho, no sľubné sú niektoré pokusy o využitie štatistických metód a metód teórie informácie v štylistike. Vidieť to napr. z prác P. Guirauda alebo i z niektorých referátov, ktoré odzneli na konferencii o štylistike r. 1960 v Poľsku (najmä R. Abernathy).

Pre skúmanie jazyka matematickými metódami je totiž výhodné rozlišovať tri oblasti: syntaktiku, sémantiku a pragmatiku.¹⁷ Syntaktika podobne ako logika, matematika alebo aj syntax v bežnom zmysle pracuje so znakmi abstrahovanými od označovaných predmetov i od ľudí, ktorí tieto znaky používajú. Iba v tejto oblasti sa doteraz našli vhodné matematické metódy. V oblasti sémantiky, ktorá skúma pravidlá spájajúce znaky s predmetmi, je ešte matematicky chápaných výskumov málo. No v oblasti pragmatiky, ktorá skúma vzťah znakov k ich používateľom, možno úspešne používať štatistické metódy.

Prirodzene, takéto rozdelenie jazyka na tri oblasti je možné len pre výskumné ciele. Nemožno pritom zabúdať, že v skutočnosti nejestvuje v jazyku nič, čo by bolo odtrhnuté od významu, že sa teda obsah od formy nedá odtrhať.

POZNÁMKY K SPRACOVANIU FRAZEOLÓGIE V SLOVNÍKU SLOVENSKÉHO JAZYKA

František Kočíš

Vydanie akéhokoľvek náročnejšieho slovníka musí predchádzať dôkladná teoretická príprava. Musí sa určiť cieľ a poslanie slovníka, jeho rozsah, ďalej sa musí vypracovať jeho vnútorná štruktúra, stavba hesiel a iné zásady potrebné tak pre autorov ako i pre používateľov slovníka. Platí to v maximálnej miere pre také fundamentálne a významné dielo, ako je *Slovník slovenského jazyka*. Celková koncepcia lexikografického spraco-

¹⁷ V. A. Artemov, *Primenenije statističeskich metodov v eksperimentalno-fonetičeskom i psihologičeskom izučeníi reči*, *Voprosy statistiki reči*, 73—84.

vania slovnej zásoby spisovnej slovenčiny nezrodila sa za jeden deň a nemohla byť vypracovaná úplne do detailov už pred započatím prác na Slovníku. Dotvárala sa, dopĺňala a spresňovala sa (v podrobnostiach sa ešte dotvára) v priebehu koncipovania hesiel. Lexikografi sa pri koncipovaní hesiel stretávajú s rozličnými problémami a ťažkosťami teoretického i technického rázu, tieto problémy riešia potom na spoločných poradách alebo konzultáciách, prijímajú niektoré nové zásady alebo upúšťajú od niektorých prekonaných. Pracovníci lexikografického oddelenia ÚSJ už r. 1954 uverejnili niekoľko teoretických článkov, v ktorých vysvetľovali verejnosti, podľa akých zásad a smerníc bude spracovaná slovná zásoba spisovnej slovenčiny, a informovali verejnosť i praktickými ukážkami o postupe svojej práce.¹ Celková koncepcia Slovníka slovenského jazyka (ďalej SSJ) je podaná a vysvetlená v I. diele SSJ, v Informáciách pre používateľov Slovníka.

V tomto príspevku chceme sa niekoľkými poznámkami dotknúť spracovania frazeológie v prvých dvoch dieloch SSJ.

V § 32 Informácií, v kapitole o frazeológii sa píše: „Slovník zaznamenáva a vysvetľuje známe (zväčša celonárodné) frazeologické zvraty (medzi nimi príslovia, porekadlá a úslovia) a ustálené spojenia. Do frazeológie sa zaraďujú i skrátené a obrazné prirovnania.“² Frazeológiu v SSJ tvoria teda frazeologické zvraty, ustálené spojenia a obrazné prirovnania. Do frazeológie SSJ zahŕňa i také ustálené spojenia slov, ktoré majú funkciu príslovkových, predložkových, spojkových alebo citoslovcových výrazov. Takéto roztriedenie frazeológie na prvý pohľad nie je celkom jasné, zdá sa neúplné, najmä pre takého používateľa slovníka, ktorý nie je podrobnejšie informovaný o problémoch frazeológie vôbec. Preto sa podrobnejšie zastavíme pri otázke, čo vlastne frazeológia je a ktoré lexikálne jednotky možno nazvať frazeologickými jednotkami.

Čo je frazeológia? Túto otázku si kladie i J. Mihál³ a konštatuje, že doteraz nie je presne vymedzený pojem frazeológie. Lexikografická prax však ukazuje, že ťažkosti nie sú ani tak vo vymedzení pojmu frazeológie, ako skôr v tom, ktoré slovné spojenia treba pokladať za frazeologické jednotky. Frazeológia sa obyčajne správne pokladá za súhrn ustálených slovných spojení (frazeologických jednotiek). Niektorí autori termínom frazeológia označujú náuku o frazeologických jednotkách. V otázke, čo pokladať za frazeologickú jednotku, jestvuje v odbornej literatúre veľká rozkolísanosť a nejednotnosť vecná a najmä terminologická. Taká je si-

¹ SR 19, 1954, 118—128; 20, 1955, č. 1.

² SSJ I, str. XI.

³ J. Mihál, *Zo slovenskej frazeológie*, SR 24, 1959, 257.

tuácia v sovietskej literatúre — ako o tom referuje Mihál⁴ — a podobná situácia je i v našej (slovenskej i českej) lexikografickej literatúre (ktorú Mihál vo svojom článku na škodu veci ani nespomína).⁵

*Slovenská gramatika*⁶ v § 130 hovorí o združených pomenovaniach, ako napr. *tahká atletika, farebný kov, ovocný strom, voľný predaj* ap., a o ustálených spojeniach. Združené pomenovania, tak ako ich charakterizuje a ilustruje Slovenská gramatika, do frazeológie nepatria. Ustálené spojenie sa v Slovenskej gramatike charakterizuje ako spojenie slov, ktorého jadrom je sloveso a ktorého význam je prenesený, napr. *vypiť horký kalich až do dna, hrať otvorenú hru, chytiť rozum do hrsti* atď. Medzi ustálené spojenia zaraďuje gramatika i také spojenia slov, ktoré nemajú prenesený význam, ale vyskytujú sa iba v ustálenom, pevnom spojení (napr. *íšť v ústrety*), ďalej slová, ktoré sa samy nevyskytujú a nemajú samý význam (napr. *ďinom-dánom, hala-bala, lárom-fárom*). K ustáleným spojeniam zaraďujú sa i ustálené prirovnania: *bledý ako stena, zelený ako túz, hľadieť ako hrom do buka, byť ako bez hlavy*.

Z uvedeného možno konštatovať, že termín ustálené spojenie sa v Slovenskej gramatike používa ako základný (rodový) termín na označenie frazeologických javov, frazeologických jednotiek, z ktorých sa osobitne vydeľuje ustálené spojenie s nepreneseným významom a ustálené prirovnanie.

J. Horecký⁷ rozoznáva v oblasti pomenovania vecí a predstáv pomocou spájania slov tzv. združené pomenovania (*prúdové lietadlo*), v oblasti pomenovania dejov a stavov tzv. frazeologické jednotky. V roztriedení frazeologických jednotiek sa Horecký pridržiava V. V. Vinogradova,⁸ vydeľuje teda frazeologické zrasteniny, frazeologické celky a frazeologické spojenia. Ako rodový termín pre frazeologické javy používa termín frazeologické jednotky. Nehovorí o ustálených spojeniach. Vinogradovovo triedenie frazeologických jednotiek preberá i A. V. Isačenko⁹ a dopĺňa ho o združené pomenovanie a tzv. repliky-klišé. V trie-

⁴ Mihál, c. m., 261.

⁵ Cituje iba referáty O. Mana a V. Lapárovej, uverejnené v Lexikografickom zborníku, Bratislava 1953.

⁶ E. Paulíny — J. Ružička — J. Štolc, *Slovenská gramatika*, 3. vyd., Martin 1955, 106.

⁷ J. Horecký, *Kultúra slovenského slova*, Martin 1958, 58 n.

⁸ V. V. Vinogradov, *Osnovnyje poňatija russkoj frazeologii kak lingvističeskoj discipliny*. Učonyje zapiski Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta, 1946. — *Ob osnovnyh tipach frazeologičeskich jediníc v russkom jazyke*, A. A. Šachmatov, Sbornik statej i materialov AN SSSR, Moskva — Leningrad 1947, 339 n.

⁹ A. V. Isačenko, *Grammatičeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlennii s slovackim I*, Bratislava 1954, 55 n.

dení frazeologických jednotiek pridržia sa sovietskych autorov (najmä Ožegova) i M. Šalingová.¹⁰

Základnými otázkami lexikografickej teórie a praxe zaoberala sa I. celoštátna konferencia československých lexikológov a lexikografov, konaná v dňoch 5.—7. júna 1952 v Bratislave. Referáty, koreferáty a diskusné príspevky z tejto konferencie boli uverejnené v osobitnom zborníku.¹¹

Na tejto konferencii bola venovaná patričná pozornosť i otázkam frazeológie vôbec a špeciálne otázkam slovníkového spracovania frazeológie. O súhrnné podanie a súhrnný prehľad tejto problematiky pokúsil sa vo svojom referáte O. Man.¹² Zaoberal sa najprv prechodom od voľných spojení slov k spojeniam ustáleným a pokúsil sa určiť isté kritérium, istý moment, keď sa slovné spojenie začína chápať už ako ustálené spojenie, ktoré treba hodnotiť ako frazeologickú jednotku. Za tento moment pokladá Man nerozložiteľnosť slovného spojenia z lexikálnej stránky, keď jednotlivé slová utvárajúce ustálené spojenie stratili svoj plný lexikálny význam. Takéto ustálené spojenie treba potom chápať ako jednu významovú jednotku. Man však poznamenáva, že presnú hranicu medzi voľným a ustáleným spojením pomerne ťažko určiť a že je niekedy iba vecou diskusie, či sa príslušné spojenie slov chápe ako voľné alebo ako ustálené a ako také za frazeologické.

Za frazeologické jednotky pokladá Man i obrazné spojenia, ktoré vznikli z rozličných druhov prirovnania. Upozorňuje, že pri obrazných spojeniach, ktoré vznikli prirovnaním, treba rozlišovať prípady, v ktorých prirovnávame skutočne, a v ktorých iba obrazne.

Man vydeľuje štyri druhy slovných spojení, ktoré predstavujú štyri druhy frazeologických jednotiek: idiómy, obrazné spojenia, terminologické súslavia a slovné spojeniny. Najväčšiu skupinu frazeologických jednotiek predstavujú obrazné spojenia. Man na konci referátu priznáva, že túto frazeologickú skupinu tvoria nerovnocenné frazeologické jednotky a že by bolo možné vytvoriť v jej vnútri ešte niekoľko skupín. Celkove Man frazeológiu rozčleňuje podľa Vinogradova.

Koreferát V. Lapárovej¹³ v niektorých bodoch dopĺňa referát Mana, ale vcelku neprináša nič nového, len spomedzi ustálených spojení vyčle-

¹⁰ M. Šalingová, *Frazeológia v Kalinčiakovej Reštaurácii*, Slovenská literatúra V, 1958, 166—181.

¹¹ Lexikografický zborník, Bratislava 1953.

¹² O. Man, *Ustálená spojenia a frazeologické jednotky, jejich podstata a hranice*, Lexikografický zborník, Bratislava 1953, 101—110.

¹³ V. Lapárová, *Ustálené spojenia a frazeologické jednotky, ich podstata a hranice*, Lexikografický zborník, Bratislava 1953, 111—116.

ňuje osobitnú skupinu združených pomenovaní, jadrom ktorých je substantívum.

Obidva referáty prezrádajú, že v odpovedi na otázku, čo je frazeologická jednotka, niet jednoty terminologickej ani vecnej.

Otázkam frazeológie venovala pozornosť V. Budovičová v článku *Z teórie a praxe jednojazyčného slovníka* a E. Smiešková v článku *Exemplifikácia a frazeológia v jednojazyčnom slovníku*.¹⁴ Ani v týchto článkoch nenachádzame jednotný výklad frazeológie. Budovičová rozlišuje voľné slovné spojenia a ustálené spojenia, ktoré možno rozlíšiť na prvý pohľad. Ustálené spojenia rozčleňuje ďalej na združené pomenovania, frazeologické jednotky a idiomy. Za „genus“ frazeologických spojení pokladá teda ustálené spojenie. Združené pomenovania nepokladá za frazeologické jednotky.

Podrobnejšiu klasifikáciu, spojenú s praktickými lexikografickými anotáciami, podáva Smiešková. Jej klasifikácia je tiež nepresná. Z jej výkladu nemožno jednoznačne určiť, čo je frazeologická jednotka. Používa termíny: ustálené slovné spojenie, frazeologický zvrät, idiom, obrazné spojenie (medzi nimi aj príslovia a porekadlá), združené pomenovanie, ktorých jednotlivé komponenty stratili pôvodný, neprenesený význam, a slovné spojenie „s určitou špecifickou determináciou“. Hovorí síce o kvalitatívnych rozdieloch medzi typmi ustálených spojení a frazeologických zvrátov, ale nemožno medzi týmito typmi nájsť presné rozlíšenie a hierarchiu. Čo rozumie pod termínom ustálené slovné spojenie a frazeologický zvrät? V akom vzťahu sú tieto pojmy medzi sebou? Sú to dve rovnocenné skupiny frazeologických javov alebo jedna z nich je nadradená? Čo pokladá autorka v tomto roztriedení za rodový termín?

V Informáciách pre používateľov Slovníka, v kapitole o frazeológii v SSJ sa zhruba použilo Smieškovej triedenie frazeologických jednotiek. Toto triedenie, i keď je vcelku neurčité a nepresné, je však postačujúce pre bežnú informáciu.

Slovník spisovného jazyka českého v § 32 úvodného slova tiež veľmi stručne informuje, že „samostatný oddíl příkladové části tvoří ustálená spojení frazeologická a rčení, uváděná v Slovníku (za značkou ◆) u příslušných významů... K frazeologickým spojeníům jsou v Slovníku přičleněná také pořekadla... a přísloví...“¹⁵

Nebudeme podrobne hodnotiť všetky termíny, ktoré jednotliví autori použili na pomenovanie príslušných druhov frazeologických jednotiek.

¹⁴ SR 19, 1954, č. 3—4.

¹⁵ *Slovník spisovného jazyka českého I*, Praha 1960, XIV.

S určitými výhradami prijímame Mihálovo vymedzenie frazeológie a roztriedenie frazeologických jednotiek.¹⁶

Terminologická nejednotnosť i vecná neujasnenosť v triedení a hodnotení frazeologických jednotiek odráža sa aj v ich slovníkovom spracovaní. Všimneme si niektoré spojenia, ktoré sa v SSJ uvádzajú za značkou pre frazeológiu, ale ktoré svojou povahou podľa našej mienky tam nepatria alebo ich zaradenie do frazeológie je problematické.

Do frazeológie sa pojali — ako sa to uvádza i v predhovore — niektoré tzv. skrátene a obrazné prirovnania. Veľká väčšina obrazných prirovnaní však je v SSJ umiestnená v exemplifikácii ako typické spojenia a aj tie obrazné prirovnania, ktoré sú hodnotené ako frazeologické, poväčšine patria do exemplifikácie. Podľa akého kritéria sa určité obrazné spojenia pokladajú alebo nepokladajú za frazeologické? Všetky slovné spojenia umiestnené za značkou pre frazeológiu majú mať prenesený význam. Ak sa prirovnanie nepoužije v prenesenom význame, čiže ak sa v ňom skutočne prirovnáva, nie je frazeologickou jednotkou.¹⁷ Toto kritérium nebolo v SSJ celkom s istotou vystihnuté a aplikované. Napr. spojenie *mocný ako buk* je pri slove *buk* chápané ako frazeologické, pri slove *mocný* sa nachádza (a celkom správne) v exemplifikácii. Pri slove *blesk* spojenia *ako blesk*, *rýchlosťou blesku* nepokladáme za frazeologické jednotky a treba ich umiestniť medzi spojenia bez výkladu v exemplifikácii. Správne (v exemplifikácii) sú umiestnené spojenia: *horký ako blen*, *bledý ako stena*, *ako krieda*, *ako plátno*, *ako smrť*. Spojenie *mať nohy, ruky (ťažké) ako cepy* s výkladom „ťažké, bezvládne“ nie je podľa uvedeného kritéria frazeologickou jednotkou a podobne aj spojenia *mať telo, ruky ako cesto* (mäkké, nepružné), *mať nohy, ruky ako cibly* (chudé, dlhé), *tučný ako bagún*, *vykrmený ako bagún*, *zostal ako mŕtvoľa*, pretože sa v nich prirovnáva skutočne, nie obrazne. Tieto spojenia mohli by sa hodnotiť ako frazeologické jednotky v tom prípade, ak by sme ich brali ako idiomatické, t. j. ako charakteristické pre obrazné vyjadrovanie v istom jazyku v pomere k inému jazyku, v ktorom sa ten istý frazeologický jav vyjadruje iným obrazným prirovnaním. Napr. v slovenčine sa o tom, kto zveličuje, hovorí, že *robi z komára somára (slona)*, v ruštine sa to vyjadrí *delat' iz muchi slona*; alebo v slovenčine sa skutočnosť, že niekto sa pri kúpe oklamal, obrazne vyjadrí *kúpiť mačku vo ureci*; v češtine sa to vyjadrí *koupit zajíce v pytli*.

Terminologické združené pomenovania alebo spojenia viac-menej odborného rázu, napr. *čajový večierok*, *čajové maslo*, *vzdušná diera* ap. podľa našej mienky tiež nepatria do frazeológie. Spojenie *vzdušná diera* je v SSJ

¹⁶ Mihál, c. m., 264.

¹⁷ Pozri o tom i O. Man, c. m., 108.

označené ako letecký termín a je aj náležite vysvetlené. I spojenie (*javis-kové*) *dosky* s označením *div. slang.* neumiestňovali by sme do frazeológie.

Do frazeológie by sme nezaradili ani spojenia *poplúť si dlane, naplúť si do dlaní* (pred namáhavou prácou), *dať niekomu zaucho, po hlave, po tvári, po ústach, po papuli, mať desať výhovoriek, mať na každý prst desať frajerov, cítiť niečo v nohách, v rukách* ap., *mať (vrodenný) cit pre niečo, robiť niečo, vyrábať na bežiacom páse* (plynule, neprestajne).

Spojenia ako *dračie zuby, uplynúť do mora večnosti, roniť horké slzy, dielo skazy, Nepúšťajme do vetra prázdne bubliny sľubov* (Krno) nepokladáme za frazeologické jednotky. Sú to skôr knižné, básnické alebo zastarané spojenia a vety s preneseným významom. Avšak spojenia ako *mlátiť niekoho hlava-nehlava, mlátiť niekoho ako žito, byť po mame, dievča je celá mama, je samá ochota, nebezpečný vek* (vek dospievania, puberta), *súty hladnému neverí*, viaceré spojenia v hesle *myšlienka* a *oko*, ktoré sa v SSJ nachádzajú v exemplifikácii, nesporne patria do frazeológie.

Z obvyklého spôsobu grafického označenia frazeológie v SSJ sa vymyká frazeológia v hesle *čert* a v hesle *diabol*. Frazeologické jednotky nie sú tu oddelené príslušným znamienkom (krúžkom, gombíkom), ale sú uvedené touto osobitnou formulou: obyč. v prirovnaniach, vo zvratoch, porekadlách a prísloviach (v hesle *diabol*: často v prirovnaniach, vo zvratoch, v porekadlách a prísloviach) a sú rozčlenené do viacerých významových skupín. Také spracovanie slova *čert* vidí sa nám aktuálnejšie, ideologicky vypuklejšie a výraznejšie ako spracovanie tohto slova v Slovníku spisovného jazyka českého I.

V § 34 úvodu je vyslovená ďalšia lexikograficky dôležitá zásada, že „frazeologické zvraty a ustálené spojenia sa zaznamenávajú pri každom slove (okrem gramatických slov), ktoré sa v nich vyskytuje, a to spravidla i s výkladom“. Túto zásadu uvádza i Smiešková¹⁸ v trochu presnejšom znení: „Frazeologické zvraty uvádzame pri všetkých plnovýznamových slovách príslušného zvratu (teda spravidla nie pri predložkách, spojkách, pri slovese *byť* a pod.).“ Poznámku, ako uvádzať frazeologické jednotky v slovníku, obsahuje aj Mihálov článok.¹⁹ Spomína dva spôsoby: podľa nositeľa významu frazeologickej jednotky len raz, alebo podľa jednotlivých komponentov frazeologickej jednotky toľko ráz, koľko komponentov obsahuje frazeologická jednotka. Sám sa prihovára za druhý spôsob, ktorý je nákladnejší, ale praktickejší, a ktorého sa pridŕža i SSJ. Tento druhý spôsob je však aj náročnejší, lebo vyžaduje, aby práca všetkých autorov slovníka bola maximálne koordinovaná. Ostáva nám preskúmať, či sa autorskému kolektívu podarilo túto úlohu uspokojivo zvládnuť.

¹⁸ E. Smiešková, c. m., 76.

¹⁹ Mihál, c. m., 267.

Vcelku možno povedať, že áno. Môžeme si to na viacerých miestach overiť. Napr. spojenia *dostať sa z blata do kaluže* a *dostať sa z dažďa pod odkvap* sú uvedené pri heslovom slove *dostať sa*, *blato*, *kaluž*, *dážď* a *odkvap* s príslušnými, skoro rovnakými výkladmi.

Nachádzame však aj prípady, v ktorých tejto koordinovanosti a súhry umiestňovania vo výkladoch nie je. Napr. spojenie *Kôň má štyri nohy a potkne sa* je pri heslovom slove *noha*, no nie je pri heslovom slove *kôň*. Môže byť ešte v hesle *potknúť sa*. Spojenie *Mus je veľký pán (a nemus ešte väčší)* je uvedené pri slove *mus*; slovo *nemus* sa v SSJ ani nenachádza. Biblické *Hoden je robotník svojej mzdy* je pri slove *mzda*, pri slove *hoden* sa neuvádza; *stratiť sa ako kvapka v mori* je pri slove *more*, pri slove *kvapka* nie. Spojenie *grófska odmena* sa uvádza pri slove *grófsky*, pri *odmena* nie. V hesle *črevo* je spojenie *až sa črevá dvíhajú*, pri slove *dvíhať* je iba *žalúdok sa mi dvíha*. Spojenie *mať na každý prst desať frajerov* je uvedené v hesle *desať*, pri slove *frajer* nie.

V niektorých prípadoch došlo k inému druhu nekoordinovanosti: buď sa príslušné frazeologické jednotky neuvádzajú v rovnakej podobe, s rovnakým štylistickým zaradením, buď sa tie isté frazeologické jednotky nerovnako vykladajú a nerovnako štylisticky hodnotia. Napr. v hesle *dno* je spojenie bibl. *vypíť kalich až do dna*, ale v hesle *kalich* je *vypíť do dna kalich horkosti* (Hor.) a v hesle *dopiť* je *dopiť kalich horkosti*, *dopiť kalich utrpenia (až do dna)*, v hesle *horkosť*: *vypíť kalich horkosti až do dna*. Nehovoríme tu už o rozličných formuláciách výkladu, lebo je v podstate vo všetkých prípadoch rovnaký. Spojenie *Mladý môže, starý musí* označuje sa v hesle *môcť* ako príslovie, v hesle *mladý* ako porekadlo, pričom ani výklad nie je celkom zhodný. Iné hodnotenie je v tomto prípade: v hesle *morálny* je za frazeologickým znamienkom spojenie hovor. *morálna facka*; v hesle *facka* sa spojenie za frazeologické nepokladá, uvádza sa takto: pren. *morálna facka* zahanbenie.

Takéto nedopatrenia spôsobilo azda i uvádzanie a hodnotenie frazeologickej jednotky podľa nositeľa významového jadra (i keď je to proti zásade uvedenej v úvode). Je totiž známa vec, že nie všetky slová sú vo frazeologickej jednotke použité v prenesenom význame. Takým prípadom je i spojenie *grófska odmena*: slovo *grófsky* je v tomto spojení použité v prenesenom zmysle, preto sa v hesle *grófsky* spojenie ako frazeologická jednotka uvádza; druhý komponent *odmena* je v tomto spojení použitý v základnom neprenesenom význame, preto sa asi spojenie pri slove *odmena* neuviedlo. Podobným spôsobom je spracované spojenie *kráľovská odmena*.

Frazeológia pri predložkách sa vyskytuje v prvých dvoch dieloch SSJ iba na dvoch miestach, pri predložke *cez* a *nad*. Pokladáme to tiež za

nedopatrenie, ktoré sa prípadne v ďalších vydaniach opraví. (Totiž otázka, či uvádzať frazeologické jednotky i pri predložkách, nie je v odbornej literatúre jednoznačne vyriešená.)

V § 36 úvodu sa hovorí, že ak má frazeologický zvrat alebo ustálené spojenie viac ako jeden význam, oddeľujú sa tieto významy písmenami a) ...; b). V tejto súvislosti nás zaujal problém, na ktorý poukázal i Mihál.²⁰ Ide o také slovné spojenie, ktoré je v podstate voľným slovným spojením, ale v prenesenom význame stáva sa frazeologickou jednotkou. Mihál uvádza tieto spojenia: *stúpiť niekomu na otlak (na prsty)*, *otráviť červíka*, *neumytá papuľa*, *morky pást*, *otrčiť päty*, *sliny (slinky) mu tečú* atď. Tieto spojenia majú dva významy: neprenesený (keď fungujú ako voľné), prenesený (ak sa podľa kontextu alebo situácie stávajú pevnými, ustálenými spojeniami). Niektoré z takýchto spojení SSJ umiestňuje medzi frazeologickými jednotkami s vydelením oboch významov. Je nesporné, že uvedené spojenia v priamom, neprenesenom význame do frazeológie nepatria. Uvedieme niektoré z nich. V hesle *mlieko* je spojenie *biely ako mlieko* s významami: a) čisto biely; b) celkom šedivý (o hlave, o vlasoch). V prvom význame toto spojenie nie je frazeologickou jednotkou. Podobne pri niektorých iných slovách: *odrať* — *odrať niekoho za živa* a) zbaviť kože; b) okradnúť; *oko* — *mať niekoho al. niečo pred očami* a) bezprostredne vidieť; b) predstavovať si, mať na pamäti, myslieť na niekoho al. na niečo. V hesle *otlak* autor spojenie *stúpiť niekomu na otlak* uviedol v exemplifikácii, a to v priamom i prenesenom význame; prenesený význam doplnil výkladom: pripomenúť niekomu chúlостivú, neprijemnú vec. V prenesenom použití je toto spojenie frazeologickou jednotkou. Podobné riešenie je pri spojení *dostať pípeť*. Iné riešenie nachádzame pri spojení *popľuť si dlane*, *napľuť si do dlaní*, a to v hesle *dlaň*; nie je tu delenie na významy a), b), ale takýto spôsob rozlíšenia významov: *popľuť si dlane*, *napľuť si do dlaní* pred namáhavou prácou, pren. pripraviť sa na vykonanie niečoho významného. To isté riešenie nájdeme i v spojení *otrocké jarmo*, *otrocké putá*. Vynára sa tu čiastkový problém, ako tieto spojenia v slovníku umiestňovať, najmä keď ich treba uviesť v oboch významoch, aby sa nevyskytovali rozličné spôsoby spracovania a aby sa vo frazeológii neuvádzali slovné spojenia s priamym, nepreneseným významom. Nie je správna najmä prax označovať za frazeologickým znamienkom druhý význam so skratkou pren. Proti tejto praxi treba zdôrazniť, že každá frazeologická jednotka má prenesený význam, práve preto je súčasťou frazeológie. Nazdávame sa, že tieto osobitné označenia prenesenosti vo frazeológii SSJ vznikli zo snahy neuvádzať to isté spojenie na dvoch

²⁰ Mihál, c. m., 264.

miestach: raz v exemplifikácii, raz medzi frazeologickými jednotkami. Vo viacerých prípadoch stačilo spojenie uviesť iba raz, a to vo frazeológii. Takých spojení v SSJ je však veľmi málo. Napr. v hesle *desať*: pren. označuje neurčitý počet niečoho, veľa: *mať desať výhovoriek*, *mať na každý prst desať frajerov*; pri slove *otrocký*: *otrocké jarmo*, *otrocké putá* stav, polozenie otroka, pren. poroba; pri slove *dlaň*: *popľuť si dlane*, *napľuť si do dlani* pred namáhavou prácou, pren. pripraviť sa na vykonanie niečoho významného.

Nakoniec chceli by sme venovať niekoľko poznámok výkladovej časti frazeológie. SSJ zachytáva pomerne veľké množstvo frazeologických jednotiek, ponajviac obrazných slovných spojení a v nemalej miere i príslovia a porekadiel.

Jednou z najťažších prác lexikografa je vykladať, vysvetľovať jednotlivé významy slov a najmä významy frazeologických jednotiek. Vo frázach (frazeologických jednotkách) je koncentrovaný dlhý myšlienkový proces, výsledok poznávacej, pozorovacej schopnosti človeka, jeho vysoká súdnosť, vtip, prirodzená múdrosť a prirodzená reakcia na rozličné životné situácie. Frazeologické spojenia poväčšine majú hovorový ráz, ich obsah sa týka okruhu bežného života, rozličných životných situácií (platí to najmä o prísloviach a porekadlách). Vo väčšine frazeologických jednotiek sa využívajú slová základného slovného fondu (*hlava, noha, oko, čert, ísť, chodiť, byť, dať, mať* atď.). Postihnúť pravý zmysel príslušného frazeologického spojenia a vystihnúť jemný významový odtieň je niekedy veľmi ťažké. Pri výklade frazeologických jednotiek treba mať na zreteli i zmeny významu mnohých spojení podľa spoločenského, triedneho, dobového i iného funkčného zaradenia.

Výklad frazeologických jednotiek v SSJ je dôkladný, starostlivý a vcelku výstižný. V niektorých heslách (napr. *hlava, oko, dať, dávať* a i.) sa uvádza a vykladá veľké množstvo frazeologických jednotiek. Nájdeme však aj výklady nepresné, nepriliehavé i nesprávne. Napr. spojenie *zasiahnuť niekoho na najcitlivejšom mieste* má výklad: spôsobiť niekomu citelnú škodu. Je to výklad nepresný, až nesprávny. Spojenie *citlivé miesto* je uvedené ako frazeologická jednotka pri hesle *miesto* s dobrým výkladom: slabé, chúlостivé, boľavé. Správny výklad uvedeného širšieho spojenia by bol asi takýto: tam, kde je chúlостivý, najviac zraniteľný, kde sa to niekoho najviac dotkne. Príslovie *Aká bolesť, taká masť* je nie výstižne vysvetlené: aká vec(?!), taký prostriedok na ňu. Lepší výklad by bol tento: na všetko sa nájde priliehavý prostriedok. Spojenie *dostať sa z dažďa pod odkvap, z blata do kaluže* má najpriliehavejší výklad pri slove *dážď* v druhej alternatíve: nepolepšiť si, čiže dostať sa zo zlej situácie do inej zlej situácie. Pri slove *golier* i *chytiť* je uvedená fráza *chytiť niekoho za golier* s výkla-

dom vyhodiť ho, vykázať ho. Možno pochybovať, či tu vôbec ide o frázu.

Žartovné hovorové spojenie *rozsekať niekoho na guláš* nemožno vysvetľovať „na drobné kúsky“. Spojenie má význam „úplne poraziť (v boji, v dišpute ap.)“. V inej situácii sa toto spojenie používa ako žartovná hrozba, vyhrážka; v tomto význame bolo by vhodnejšie uvádzať toto spojenie nie v neurčitku, ale v 1. osobe: *rozsekám ťa na guláš!* s výkladom „žartovná hrozba, vyhrážka“.

V porekadle *Mus je veľký pán (a nemus je ešte väčší)* je druhá časť v zátvorke, akoby nositeľom významu bola iba prvá časť. V tom zmysle znie i výklad porekadla: často sa treba podrobiť nepríjemnej nutnosti. Výklad je správny, pokiaľ sa vzťahuje na prvú časť (*Mus je veľký pán*). Ak však porekadlo použijeme ako celok (myslím, že ako porekadlo sa ani ináč nepoužíva), potom jeho výklad bude v podstate iný. Je to replika na naliehavé nútenie, donucovanie niečo urobiť; výklad môže znieť i takto: keď niekto nechce, nemožno ho k tomu donútiť. — Príslovie *Kôň má štyri nohy a potkne sa* nevyjadruje kategoričnosť, že „každý človek sa dopustí chyby“ (ako to vysvetľuje SSJ), ale skôr eventualitu, že i napriek všetkej opatrnosti, múdrosti sa môže človek pomýliť, môže sa dopustiť chyby. Výklad „nešťastie a nepríjemnosti sú vždy možné“ pri spojení *čert (nikdy) nespí* je len čiastočný. Lepší by bol výklad: všeličo sa môže prihodiť (najmä zlé).

Význam slov a slovných spojení sa môže vysvetľovať niekoľkokorakým spôsobom. O tom sa hovorí v § 25 Informácií. Niekedy sa vo výklade vymedzuje používanie slova (slovného spojenia). Tento druh výkladu sa používa najmä pri prenesených významoch. Pri vysvetľovaní frazeologických spojení sa tento spôsob výkladu používa často tam, kde sa nedá priamo vystihnúť význam spojenia. Nie je to výklad v pravom zmysle slova. Obyčajne zachytáva iba okolnosť, situáciu, v ktorej sa fráza používa, je abstraktný, neúplný a niekedy i trochu povrchný. Takýto výklad mal by sa používať len v istých prípadoch, na ktoré poukážeme nižšie. Spojenie ako *mráz mu behal, zimomriavky mu behali po chrbte, po tele* výkladom „od zimy, od strachu, od hrôzy“ nie je vlastne vysvetlené, lebo výklad hovorí iba o príčine toho úkazu, ktorý je vyjadrený spojením. Spojenie sa môže jednoducho vyložiť ako „triaslo ho, triasol sa od zimy, od strachu, od hrôzy“. Uvedieme ešte niekoľko takých neúplných výkladov: *cudzie prahy otlkal* o chudobnom; *až sa črevá dvíhajú* o niečom veľmi odpornom, hnusnom ap.; *dostať sa k veslu* o vedúcom, poprednom mieste, postavení; *božie mlyny pomaly melú, ale isto* (prísl.) o treste a odplate za vinu; *dať niekomu (dostať) nečítané (nečítaných)*, *vyplatiť niekoho nečítanými* o úderoch, o bitke, o výprasku; *opatrnosť je matka múdrosti* (prísl.) o význame a potrebe opatrnosti; *ohýbaj ma, mamko, dokiaľ som ja Janko*,

keď ja budem Jano, neohneš ma, mamó (prísl.) o výchove, a naprávaní v mladosti.

Vymedzením používania slova sa niekedy (v zátvorke) vhodne dopĺňuje stručný výklad. Takto je to v SSJ napr. pri týchto spojeniach: *nestojí ani za groš za nič* (o niečom zlom, bezcennom); *biely ako mlieko* celkom šedivý (o hlave, o vlasoch); *daroval by i poslednú košeľu, dal by i poslednú košeľu* všetko (o veľkom dobrákovi), je veľký dobrák, je veľmi štedrý. V týchto prípadoch sa vymedzenie používania slova odsunulo na druhé miesto ako čosi dopĺňujúce, dokresľujúce a spresňujúce. Výklad vymedzením používania spojenia je priliehavý a postačujúci napr. v týchto spojeniach: *veľké dieťa* o nerozumnom, nerozvážnom človeku, *stratiť sa ako kvapka v mori* obyč. o niečom malom, nepatrnom, *je ako mrak* o nahnevanom, zachmúrenom človekovi, *oplývať mliekom a medom* o úrodnej, bohatej zemi, krajine. Tieto frazeologické jednotky sú totiž samy osebe dosť priehľadné a výklad sa viaže na činiteľa (na podmet) deja alebo nositeľa stavu vyjadreného v spojení. Ak sa výklad neformuluje na tomto vzťahu, je nedostačujúci a nevhodný; napr. *mám už toho dosť* o presiahnutí, dovŕšení nejakej miery; *letel ako anjel, spadol ako čert* o nevydarenom konci; *dostať niekoho (niečo) do závozu* o bezvýchodnej situácii; *dostať sa k veslu* o vedúcom, poprednom mieste, postavení. Rozdiel medzi priamym, vecnovýznamovým výkladom a výkladom pomocou vymedzenia používania spojenia je markantný vo výklade frazeologickej jednotky *hľtať niekoho (niečo) očami*; pri heslovom slove *hľtať* je výklad: žiadostivo, zvedavo hľadiť na niekoho alebo na niečo, pri heslovom slove *oko* je výklad: o veľmi túžobnom alebo vyzývavom pohľade.

Na záver zdôrazňujeme, že naše pripomienky k spracovaniu frazeológie v Slovníku slovenského jazyka majú za cieľ predovšetkým upozorniť autorov a redaktorov SSJ na niektoré nedôslednosti a nedopatrenia. Nechcú a nemôžu znížiť hodnotu a význam tohto základného lexikografického diela spisovnej slovenčiny a nevzťahujú sa na jeho celkovú koncepciu.

K FORME TATARKOVÝCH ROZHOVOROV BEZ KONCA

Miloslav Darovec

Tatarkova knižka *Rozhovory bez konca* (vyd. Slovenský spisovateľ, Bratislava 1959) obsahuje dve novely: prvá sa volá *Kohútik v agónii*, druhá *Ešte s vami pobudnúť*. Spoločným menovateľom oboch noviel je analogická kompozícia. Túto skutočnosť vystihuje i sám titul diela. V našom prí-

spevku kladieme si za úlohu zistiť špecifické črty tejto kompozície v súvislosti s jazykovou výstavbou a poukázať na spoločné kompozičné vlastnosti noviel.

So zreteľom na tento cieľ rozčleníme si problematiku do dvoch okruhov: v prvej časti sa sústreďíme na hovorenú (vonkajšiu) reč postáv, v druhej rozoberieme autorskú reč v súvislosti so stavbou vnútorného monológu. Odôvodnenie tohto delenia vyplynie z povahy rozoberaných faktov.

I

Tatarkove diela, ktoré vyšli pred vydaním rozoberanej knižky, ukazujú, že ich autor patrí medzi spisovateľov, ktorí málo využívajú reč postáv. Dokazujú to jednak prvé Tatarkove novely (*V úzkosti hľadania* a *Panna zázračnica*), v ktorých reč postáv, a najmä reč dialogizovaná, je veľmi zriedkavá, a potvrdzuje to i séria románov, v ktorých, okrem Farskej republiky, nepatrí reč postáv k silnejším stránkam diela.

Sám názov diela ukazuje, že ťažiskom oboch noviel je reč postáv. Podľa toho, čo sme povedali vyššie, môže sa zdať, že autor sa tu pokúša o postupy, ktoré nie sú jeho doménou. Je síce pravda, že reč postáv v oboch novelách kvantitatívne prevažuje nad autorskou rečou, má však niektoré vlastnosti, ktoré ju s autorskou rečou veľmi zbližujú. Poukážeme na ne ďalej.

Jednotná dejová zložka v oboch novelách je potlačená na minimum. Nad hlavným dejom prevláda pásмо dejov vedľajších. Je to rozprávanie o životných príhodách jednotlivých postáv, realizované v ich monológoch.

Dialógy oboch noviel sú statické. Ich centrálné témy vyjadrujú názvy noviel. Obe centrálné témy sú však iba pozadím, na ktorom sa rozvíjajú úvahové a epické zložky monológov. V prvej novele dialóg medzi bratom a sestrou je založený na spore zabiť, či nezabiť kohútika. Úvahy a epické prvky, ktoré obsahujú repliky dialógu, sú variáciami na základnú tému, takže dialóg je monotematický a silne retarduje postup hlavného deja. Podobne je to v druhej novele. Dialóg je tu založený na opozícii mať — syn, nevesta s centrálnou témou predtuchy matkinej smrti. Aj tu sa na prvky základnej témy refrénovite sa opakujúcej viažu epicko-úvahové monógy.

Uvedieme príklady z oboch noviel.

Kohútik v agónii:

— A preto ho ty ľutuješ (kohútika)?

— Ty, sprostá, nedobiedzaj už: preto, preto. Vravím: neviem. Ale keď človek ani seba nepoľutuje, už nikoho na svete nepoľutuje, žiť, alebo zabiť, jedno mu je, všetko jedno... Teraz ho pust.

— Kohútik môj, hlúpučký si. Ach, hlúpučký. Pozri, Paľko, čiernym očkom na nás pohadzuje, nasršený, nahnevaný, že mu nedáme spať v pokoji. Rozumieš mu? Zlostí sa, a preto tak krákorí. A nevie, netuší... Ako môj chlapec. Ako ja, jeho mater. Nič nevieme, netušíme, obidvaja sme nevinní, nikomu na svete sme ani vláska na hlave neskrivili. Len sme sa mali radi, len sme si rozumeli. Ale koman-dantovi sa pozdá môj chlapec a obidvom nám krk podreže.

— Ty teda ľutuješ kohútika?

— Ľutujem.

— Aspoň čosi. Konečne!

— Keď chceš vedieť, ľutujem ho. Aspoň kura. Lebo koho poľutuje biedna mater? Môj chlapec, teličko moje voňavé, poľutovanie už nepotrebuje, ani lásky, ani citu, nič na svete nepotrebuje. Leží v zemi. A môj mladší, Janko? Otcov je, na šťastie. Ten ma nepotrebuje. A seba? Seba? Seba, biednu mater okmášanú, tiež nepoľutujem. Akosi neviem. Zabudla, nenaučila som sa v robote. Keď po-myslím, ktože som ja, aby som sa ľutovala? Bola som rada na svete, kým som mala môjho Milka, kohože som mala kedy ľutovať? Nestihla som. Nuž, a preto iba teba, kohútik môj, ľutujem. (35)

Ešte s vami pobudnúť:

— Mama moja, a čože chcete?

— Vravím. Druhý raz už za tebou neprídem. Čo bolo, bolo, ale sa už všetko zbolo. My dvaja sme sa mali radi, ale aj to sa zbolo. Synáček môj, ty mi teda neveríš, že už sem k vám neprídem?

— Mama, mama, vy si to len vymýšľate. Ako viete?

— No len sa mi pozri do očí. Ako viem? Jednoducho, viem. Ale už za ničím, ničím nebanujem. Len ešte chvíľočku takto poseďme. A dost.

— Mama moja, hrozíte mi? Ale dobre, dobre, keď tak chcete, keď ste si to tak vymysleli, že už k nám druhý raz neprídete. Lebo si myslíte, že je to pre mňa veľká vec, keď sa unívate a raz začas k nám prídete. Pre mňa je to vždy veľká vec. Dobre, dobre, majte dušu na mieste, už si myslíte, čo chcete. Ale hroziť by ste sa mi nemali.

— Myslíš? Nože sa len pozri, sám uvidíš: Nič už zo mňa nezostalo. Nič. Ja už ani nebanujem. Dost mi bolo, ej veru dost všetkého, dost roboty, dost trápenia, dost aj toho, že sme sa my, syn môj, radi mali. Teraz si ešte spolu chvíľočku takto posedíme, tu na prahu tvojho bývania. Ty nechceš, neveríš, že je tak, ako vravím: Bolo, bolo, všetko bolo, no zbolo sa, zbolo sa všetko. Ale tak je. A dobre je tak, že nie ja tebe, ale ty mne, materi, oči zavrieš. (112)

V prvej ukážke osud kohútika symbolizuje osud Kataríninho syna, kto-rého zabili Nemci. Rozprávanie tejto udalosti je fakticky hlavným dejovým pásmom. So zreteľom na charakter postáv (matka) je reč silne emocio-nálna. Silná emocionálna reč jedného partnera dialógu asimiluje do značnej miery aj reč druhého partnera (brat), takže možno hovoriť o vše-obecnej emocionalite. Charakterizujú ju tieto základné prostriedky: emo-cionálne oslovenie, apozičná variácia, opakovanie slov za sebou, slovná a vetná synonymia. Všetky prostriedky majú jednu spoločnú vlastnosť — vyjadrujú emocionalitu osobitným výrazom, rozširujú teda výraz z for-málnej stránky. Rozsah vyjadrenia nezodpovedá jeho obsahu, na veľkej

ploche povie hovoriaci pomerne málo. Autor zrejme vedome chce, aby sa jeho postavy vyvraveli. V tomto názore posilňuje nás napr. Katarínkino opakovanie celej pasáže z reči brata.

Čo sme konštatovali o reči dialógu prvej novely, platí i pre novelu druhú. Objavujú sa tu tie isté prostriedky s rovnakým vyznením. Proti rovnakému vyznievaniu prostriedkov nemožno mať námietky. Práve naopak, ono posilňuje jednotu sémantickej stavby diela ako celku. Avšak výber rovnakých výrazových prostriedkov v reči postáv znižuje možnosť ich charakteristiky pomocou jazyka.

Jednotlivé repliky dialógu sú v oboch novelách, no najmä v prvej novele, vo veľmi uvoľnenom vzťahu, nadobúdajú až monologickú samostatnosť. Vyplýva to zo skutočnosti, že dialóg nie je súčasťou jedného epického pásma, ale súhrnom pomerne samostatných úvahových replík (ako to vidno z našich ukážok) a replík, ktoré samy osebe tvoria epický alebo epicko-úvahový celok.

Reč postáv v rozoberaných novelách nie je teda zastúpená svojou najtypickejšou, dialogickou podobou, ale útvarmi, ktoré sú z kompozičnej i jazykovej stránky blízke autorskej reči. A tak možno povedať, že voľba útvarov, v ktorých sa reč postáv realizuje, iba potvrdzuje celkovú tendenciu autora preferovať formu autorskej reči.

II

Tatarka je uvažujúci spisovateľ; bohatstvo úvahových prvkov je typické pre všetky jeho práce a zasahuje autorskú reč, ako aj reč postáv.

Úvaha vôbec a umelecká úvaha zvlášť je útvar, v ktorom sa prejavuje subjektívne stanovisko autora k obsahu prejavu. Vo forme úvahy spracúvajú sa fakty, ktoré sú autorovi blízke, k podstate ktorých prenikol nielen intelektom, ale i citom. Hodnotenie skutočnosti v umeleckej úvahe sa opiera najmä o osobné zážitky a skúsenosti autora. A tak v umeleckej literatúre je úvaha najfrekvencovanejšia v takých dielach, v ktorých autor zobrazuje skutočnosť, ako ju sám prežil. Takéto umelecké zobrazenie nie je viazané na osobitný žáner, i keď k niektorým žánrom výraznejšie inklinuje. Vyznačuje sa však osobitnými formálnymi znakmi. V próze je preň napríklad najpríjemnejšou formou tzv. priame rozprávanie — rozprávanie v 1. osobe (nem. Ich-Erzählung).

Všetky tieto skutočnosti spomíname preto, lebo úzko súvisia s otázkou celkovej formálnej stavby rozoberanej knižky. V oboch novelách sú totiž predmetom zobrazenia autorove osobné zážitky.

V tomto prípade však Tatarka nevyužíva formu priameho rozprávania, ale bežnú prozaickú formu rozprávania v 3. osobe. Napriek tomu však sku-

točnosť, že centrálnou postavou oboch noviel je sám autor, prezrádzajú iné vlastnosti formálnej stavby. V tejto časti sa chceme zamerať na ich zistenie a charakteristiku. Ťažko pritom rozhodnúť, či sú tieto vlastnosti výsledkom autorovho umeleckého zámeru, alebo vyplývajú priamo z podstaty fabuly. Pravdivejšou sa zdá druhá možnosť. Potvrdí nám to i samotný rozbor oboch noviel.

Na centrálné postavenie mužskej postavy (Paľo) v novele Kohútik v agónii poukazujú tieto skutočnosti:

1. Na rozdiel od ostatných postáv sa táto postava zobrazuje všestranne: príznačné je najmä hlboké zobrazovanie jej vnútorného života. Pre tento cieľ autor hojne využíva formu vnútorného monológu. Druhá hlavná postava, Paľova sestra Katarína, sa naproti tomu zobrazuje iba tak, ako sa javí Paľovi. Jej charakter sa prejavuje iba v opise jej konania a v reči. Autor zachytáva teda iba tie skutočnosti, ktoré sú dostupné Paľovmu vnímaniu. Na vnútorný život Kataríny možno teda usudzovať iba z opisu jej vonkajších prejavov. V pláne kompozície charakteru sa tento postup prejavuje najvýraznejšie tým, že tu autor vôbec nevyužíva vnútorný monológ. Keďže v tejto novele vystupujú prakticky iba dve postavy (ostatné postavy — členovia domácnosti — sú iba epizodické a nijako neovplyvňujú celkovú stavbu novely), rozdielnosť kompozičných postupov pri stavbe týchto postáv je veľmi nápadná.

2. Centrálné postavenie mužskej postavy je podporované aj spätosťou rozličných foriem reči tejto postavy s autorskou rečou, a to jednak vhodnou kombináciou autorskej reči a reči postavy, jednak vnútornou výstavbou samotných úsekov autorskej reči.

Všetky spomenuté postupy sa sústreďujú napr. v tomto úryvku:

... Čo si počneš? Zabiješ sa, Katarínka? Darmo, voda tečie, bolesť bolí — dáko tak si to hľadá povedať a uzmieriť sa. Nezaklínaj a nečaruj. Iba oživuješ bolesť v sebe.

Sestra mlčí. Pohľadom sa zavrátila do zeme. Jej myseľ sa sústredila, zúžila iba na pohyb prúta. Nič nechce vedieť o sebe, nič sa v nej nepohne. Všetko je pre ňu iba chvíľa, táto i nasledujúca: prút tasne zem, zem zaduní, prút sa zdvihne od zeme. Iba vzdorovitá, neľudská, šialená chvíľa je to, iba prítomnosť, iba to, ako sa prút zdvihne a šibne zem. Raz a druhý raz, znova, raz a zas!

On, živý, ktosi od nepamäti dôverný, brat, nie nadarmo z jedného hniezda vypadli, iba to vie, vidí, cíti: Sestrino povedomie plápolá ako plameň jazyčkami bolesti. On je pri mne, žije, ale môj chlapec hnieje v zemi. Už sú z neho iba vlásky, už sú z neho iba šaty, čo sme mu dali ušiť na birmovku, už sú z neho iba nové topánočky. Iba to v nej plápolá, iba to v nej víri a uplýva ako mútny prúd.

Katarína, čože sa to s tebou robí, myslíš si v temnote, ktorá ich obostrela, v ústrety sestre iba pobleskáva pomyslením: Čože robíš? Neješ. Nivočíš sa. A na vidomoči sa strácaš. Aj druhého chlapca máš. Aj muža máš, aj brata máš... (19—21)

Prvý a posledný odsek ukážky sú úsekmi Paľovho vnútorného monológu. Druhý odsek tvorí autorská reč. Táto je i na začiatku tretieho odseku, ale potom ju vystriedava vnútorný monológ Kataríny.

Obklopenie autorskej reči a Kataríninho vnútorného monológu úsekmi vnútorného monológu jej brata pôsobí na kontext vnútorných odsekov tak, že ich vnímame ako organickú súčasť Paľovho vnútorného monológu. Toto zblíženie autorskej reči a reči postavy je výsledkom výberu rovnakých štylistických prostriedkov majúcich funkciu emocionálne zafarbiť reč. Ani vnútorný monológ Kataríny nie je bezprostredným prejavom jej vnútorného stavu, ale treba ho chápať ako formu Paľovho hodnotenia tohto stavu. Potvrdzuje to i posledný odsek, v ktorom obsah vnútorného monológu je organickým pokračovaním predchádzajúceho kontextu.

Ešte výraznejšie sa tento postup prejavuje v nasledujúcej ukážke:

Katarína vše sa takto rozbehne v myslí. Ako voslep, raz v jednu a raz v druhú stranu. Zarazí sa: Aha, kohútik. Úzkosť ju zvierá, smrť ju vážni. Rozletí sa ako splašené vtáča, ktoré do prázdnej siete vletelo, vráza do priehľadnej sklenej steny, kým omráčené neodpadne. Katarína sa zabudne, samej sebe sa stratí. Obzerá sa v pivničnej kuchyni dookola, prázdny roztvorený pohľadom zamihotá. Pohľad jej po stenách poletuje ako motýľ. S posledným zvyškom síl sa pokúša vyletieť, no vždy narazí a spomenie si: Aha, čo som to chcela. Aha, pravdaže, kohútik.

Brat trnie v úzkosti, čo sa to s ňou robí, nech sa ešte raz takto rozletí, rozbije sa o priehľadný sklený zvon, ktorý ju zo všetkých strán obklopuje. Nie nadarmo sú od jednej matere, pozná ju odjakživa, dôverne, môže sledovať pohyb jej mysle. Ani nedýcha. Len ju tší. Už dosť, už dosť. Nepoletuj, netrepoc sa, zabiješ sa. Zadásiš sa ako rybka na suchu. Puknú ti pľúca, hlava sa ti rozskočí. Na čo chceš prísť? Kde a čoho sa chceš nadýchnuť? (50—51)

Aj tu sledujeme vnútorný stav Kataríny prostredníctvom zobrazenia vnútorného stavu Paľa. Poukazuje na to skutočnosť, že na metaforické vystihnutie sestrinej roztržitosti nadväzuje priamo opis duševného stavu brata a jeho vnútorný monológ.

Vnútorné monológy Paľa sa takmer výlučne realizujú vo forme priamej reči. Upozorňujeme na to najmä preto, že v druhej novele sa popri tejto forme bohato využíva aj reč polopriama.

Značná časť vnútorných monológov tejto novely patrí k typu, ktorý by sme mohli nazvať príhovorovým monológom. Pôvodca prejavu sa v takýchto monológoch v duchu obracia na osobu prítomnú či neprítomnú. Z jazykového hľadiska je stavba takýchto monológov rovnaká ako stavba hovorených príhovorových monológov. A tak i časté využívanie príhovorového vnútorného monológu podporuje ilúziu totožnosti autora a hlavnej postavy novely.

Vnútny monológ všeobecne má charakter úvahy. Formou opisu a rozprávania podávajú sa totiž z hľadiska prijímateľa nové fakty skutočnosti. Takýto obsah jazykového prejavu predpokladá pôvodcu prejavu a jeho prijímateľa v dvoch osobách. Pri vnútornom monológu je pôvodca a prijímateľ prejavu v jednej osobe, a tým sa možnosť uplatnenia rozprávania resp. opisu ako prevládajúcich slohových útvarov prakticky vylučuje. Preto prekvapuje skutočnosť, že v rozoberanej novele sme našli príklad i na vnútny monológ epický. Uvedieme si ho:

...Zadný za ním v zástupe ho zachytí, strasie, postaví na nohy s posmešným úsmevom v červenej tvári s jednotaj slziacimi očami. Ale tá červená tvár s posmešným úsmevom, naozaj, stratila sa mu. Ako sa mu stratil mládenček, ktorý mu dal prednosť. Ba, prečo, ako to, že sa mi stratili tie tváre? Nie, pre taký čin ani nenájdeš rozumné vysvetlenie. Keby mi mládenček s fúzikmi nebol dal prednosť do medzierky, bol by tu on, a nie ja. Prečo to spravil? Prečo, prečo? Lebo sa mu tak zachcelo. Veľkolepé. Gesto, ale sa oddá za to... Ďalej nevládzem. Dost, pomyslí si, raz nech je už dost. A červenej tvári za sebou poviem: Ja vás počkám, tuto, ja. A dovlečiem sa pod skalú. Pozri, jeden z našich tu už sedí. K nemu si sadnem, odpočiniem, hovorím si. Čerta starého to myslím. Zaspím, zaspím, tu ostanem, žiada sa mi. Dost už, reku, plahočenia, ešte toto sa mi splní, a dost. Ten pod skalou sedí, sedí ako balvan. Máš toho dost, tak ako ja. Tak ako teraz ona, sestra. (58—59)

Aby sme vec mohli vysvetliť názornejšie, zaradili sme úsek, o ktorý nám ide v prvom rade, do širšieho kontextu. Začiatok našej ukážky zachytáva posledné dve vety autorskej reči, podávajúcej postup predstáv Paľa. Už v druhej vete však slovo „naozaj“ je subjektivizačným prvkom, ktorým zasahuje sféra reči postavy do autorskej reči a pripravuje tak jej vystriedanie rečou postavy. Definitívny zlom prichádza v tretej vete na hraniciach častí súvetia: vzťažná veta má už formu vnútorného monológu v priamej reči. Nasledujúci úsek kontextu až po tri bodky je bežným typom úvahového monológu. Po troch bodkách sa začína monológ epický.

Ukážka ako celok je úsekom väčšieho epického celku pretkaného úvahovými prvkami. Epický vnútny monológ je jeho časťou. Z hľadiska slohovodruhového možno ho teda chápať ako normálne pokračovanie postupnej línie rozprávania, prerušenej úvahovou vložkou. Z hľadiska jazykovej formy nadväzuje na úvahový monológ a tvorí s ním jeden celok. Autor si však zrejme uvedomoval slohovodruhový rozdiel týchto častí, pretože ich interpunkčne oddelil.

Rozpor medzi slohovodruhovou povahou uvedeného úseku kontextu a jeho jazykovým vyjadrením je v zhode so všeobecnou tendenciou celkovej stavby novely, ktorou je splývanie osoby autora a hlavnej postavy. V samotnom úseku kontextu je dokonca toto stotožnenie úplné: možno tu teda hovoriť o priamom rozprávaní.

V druhej novele je popri postave redaktora (Jána Denivka) najvýraznejšou postavou jeho matka. Ďalšie postavy (Denivkova žena a dve deti) majú však pre celkovú stavbu diela podstatne väčší význam ako epizodické postavy v prvej novele. Autor zobrazuje aj ich vnútorný život, a to dokonca využívaním vnútorného monológu. Z tohto hľadiska možno tieto postavy stavať na roveň postavy muža. Matku vykresľuje však autor celkom zhodne s postavou Kataríny z prvej novely. Jej vnútorný život prejavuje sa iba prostredníctvom vonkajšieho monológu, resp. opisom činnosti. Ani pri tejto postave autor nevyužíva vnútorný monológ, a to ani vtedy, keď sú preň isté impulzy. Napr.:

Poberie sa k nej. Lístie zašuchoce. Pri nej zastane. Zohne sa po ňu. Lútosťivo sa im poprižerá, synovi i peknej mladej neveste. Hádam im chce ešte niečo povedať, ale zjavne sa to nedá. Ale povie to miesto nej halúzka. Starena ju láme v kľavých prstoch jednej ruky kus po kuse. Halúzka puká. Posledný kúšтик odhodí. Cudne, s nádychom úsmevu sklopí oči. (157—158)

Vnútorný stav matky v danom okamžiku je zachytený iba jej vonkajším konaním, i keď využitie vnútorného monológu v tomto kontexte sa priam natíska. Dokonca i pri zobrazovaní vnútorného stavu autorskou rečou stavia sa autor formálne do pózy nepriameho pozorovateľa (*Hádam im chce niečo povedať, ale zjavne sa to nedá*).

Z hľadiska využívania vnútorného monológu možno teda v tejto novele hovoriť o opozícii syn, nevesta, deti — matka.

Popri bežnej forme vnútorného monológu využíva autor v tejto novele aj monológ v polopriamej reči, a to v takej miere, ako ani v jednom z predchádzajúcich diel. Práve bohatému uplatneniu a slohovej pestrosti polopriamej reči vďaka Tatarka za dynamické vykreslenie vnútorného života svojich postáv, za vystihnutie rozporov v ich myslení a dramatická duševných procesov.

Polopriama reč v tejto novele nevystupuje výrazne nad kontextom autorskej reči. Spôsobuje to jednak skutočnosť, že netvorí dlhé samostatné úseky, ale sa nebadane strieda s autorskou rečou, jednak fakt, že v autorskej reči dominuje historický prítom, a tak v mnohých prípadoch dochádza ku zhode času slovesa autorskej reči a polopriamej reči.

Zhoda slovesných časov tlmí vyznenie polopriamej reči, ale pôsobí aj opačne: autorská reč vzbudzuje zdanie polopriamej reči. Napr. (muž volá telefonicky svoju ženu, dozvie sa však, že už odišla):

Ale, jaj. Už odišla, práve pred chvíľkou. Pravda, sobota je, poludnie. Žena vyšla z redakcie, voslep letí domov. Trošku je krátkozraká. Stavila sa v mäsrne, ale kým ta dôjde, bude ďalej, nakupuje v zelovoci, potom si vyzdvihne chlapca v škôlke a potom, potom, ak nebude veľmi ustatá, pôjde naproti Zuzke do družiny. Kde ju stihne? Žena začala opisovať svoj poludňajší okruh, krúži ako

obežnica. Zacnie sa mu. Sotva ju stihne cestou. Napíše jej lístok a zastokne jej ho doma do dverí.

Napochytre zhltné obed v závodnej kuchyni — jest treba, aj keď nemáš práve chuť — a uchodí. (97)

Prvý odsek je takmer celý (okrem vety: *Zacnie sa mu.*) polopriamou rečou, hoci lexikálne signály najmä v prvých vetách nie sú najvýraznejšie. Ale i tak spolu s intonačným signálom (opytovacia veta) a kontextom autorskej reči stačia na to, aby sme i epické partie odseku považovali za súčasť polopriamej reči.

Niž nám nebráni, aby sme z formálneho hľadiska za súčasť polopriamej reči nepovažovali i prvé dve vety odseku. Forma prvej vety druhého odseku je totožná s formou poslednej vety prvého odseku zásluhou historického prázntu, v ktorom je sloveso *zhltnúť* a formy prítomného času slovesa *napísať*. Iba posledná veta súvetia (— *a uchodí*) formou svojho slovesa (nedokonavý vid) dokazuje, že druhý odsek patrí do kontextu autorskej reči.

I keď postavy ženy a detí — ako sme spomenuli vyššie — nie sú iba pozadím, ale tvoria aktívnu zložku v celkovej stavbe novely, predsa možno povedať, že v popredí umeleckého zobrazenia je vzťah syna a matky. Vyplýva to konečne i z autorovho kompozičného zámeru z hľadiska diela ako celku: Tatarka chcel konfrontovať myšlienkový svet reprezentovaný centrálnou postavou muža so životnými názormi jeho sestry a matky a poukázať na ich podmienenosť životnými osudmi jednotlivých postáv.

I v tejto novele analogicky ako v prvej novele samotné využitie vnútorného monológu pri zobrazovaní postavy syna na pozadí jeho neprítomnosti pri postave matky zdôrazňuje centrálné postavenie mužskej postavy. No i tu sa objavujú postupy, ktoré priamo potvrdzujú tendenciu k splyňovaniu osoby autora s centrálnou postavou. Stretávame sa s nimi pri zobrazovaní duševného stavu oboch hlavných postáv novely.

A hanblivo sa schúlia obidvaja, pohľadom sa oprú o betónovú plôšku podstenia. Mať spomína. Slová sa jej z pamäti vysnávajú, akoby napradenú priadzu namotávala. Och, chlapčisko, nechce ísť spať, pokým pradié. Umodliká ju, že nepôjde, kým nenamotá na motovidlo, čo napriadla. Mať ho teší, vraví, vraví, akoby nitky rákala. On je teraz v jej rukách čosi ako motovidlo. Pohyb ruky, pohyb mysle, cnenie, lebo ona odjakživa si cnela. Ale za čím? Celkom ho omotá svojou clivotou. (116)

Tu ide o opis spomienky na detstvo. Veta „Mať spomína“ by mala uvádzať začiatok matkinho spomínania. Ale postupne sa čím ďalej, tým viac ukazuje, že obrazy z minulosti prebiehajú myslou syna. Formálnym završením tejto transpozície predstáv je polopriama reč (*Ale za čím? Celkom ho omotá svojou clivotou.*).

A tak zájdu za roh domu. Zastanú. Mať sa im prizerá, chápavo pokyvkuje hlavou. Prísviedča čomusi, priam ako nemá tvár. Ale čomu prísviedča? Áno, áno. Syn môj, vidíš, aké je to. Na tejto stene domu odúva sa omietka. Ešte raz, dva razy poprší, ako túto noc pršalo, a omietka poodpadáva. Tak veru, mama, ale aké je to teraz všetko vzdialené, keď sa toho dotýkaš pohľadom alebo i pomyslením: omietka čochvíľa odpadne, treba zavolať komunálny podnik. (133)

V tomto prípade vnútorný monológ matky je zasadený do vnútorného monológu syna. Dokazuje to veta: *Tak veru, mama, ...* i nasledujúca polopriama reč. Na základe toho považujeme i vetu „*Ale čomu prísviedča?*“ za súčasť vnútorného monológu syna.

Oba príklady ukazujú, že vnútorné stavy matky nezobrazuje autor ako reálne existujúce, ale ako predpokladané v myšlienkach syna. Ide tu v podstate o ten istý zjav, na ktorý sme upozornili pri rozbere prvej novely.

Spôsob roztriedenia materiálu a výsledky, ku ktorým sme jeho rozborom dospeli, ukazujú, že so zreteľom na celkový charakter diela sme sa orientovali predovšetkým na zodpovedanie dvoch otázok: 1. aká je diferencia medzi hovorenou (vonkajšou) rečou postáv a autorskou rečou; 2. aký je vzájomný vzťah jednotlivých postáv z hľadiska ich kompozície a jazykovej výstavby a aké je ich miesto v celkovej stavbe novely.

Na prvú otázku možno stručne odpovedať takto: V oboch rozoberaných novelách hovorená reč postáv kvantitatívne prevažuje reč autorskú; nevystupuje však vo svojej typickej dialogickej podobe, ale v monologických útvaroch. V epicko-úvahových monólogoch postáv sa realizujú vnútrosubjektové prvky, ktoré prevládajú nad hlavným dejom. Hovorená reč postáv má teda funkciu, ktorú zvyčajne plní autorská reč. Táto primárna funkcia hovorenej reči v tomto diele zatieňuje požiadavku jazykovej charakteristiky postáv: z hľadiska vlastnej jazykovej výstavby reči postáv sú rozdiely medzi nimi nepatrné. Možno povedať, že reč postáv v rozoberaných novelách neoslabuje, ale naopak potvrdzuje tézu o hegemónii autorskej reči v Tatarkovej próze.

Základným zistením pri riešení druhého problému je to, že v oboch novelách má z hľadiska kompozičnej i jazykovej stavby primárne postavenie mužská postava. Prejavuje sa to jej všestranným zobrazením, najmä zobrazením jej vnútorného života za pomoci hojného využívania vnútorného monológu. Tento postup stáva sa však príznakovým iba na pozadí neprítomnosti týchto vlastností pri stavbe ďalších hlavných postáv (sestra a matka). Vnútorný stav týchto postáv nezobrazuje autor priamo; možno si ho iba odvodiť z opisu ich činnosti a ich reči, alebo ho chápať ako predpokladaný v myslení mužskej postavy. Táto posledná forma

zobrazenia vnútorných stavov ženských postáv je priamym dôkazom centrálneho postavenia mužskej postavy, a nielen to, je dokonca formálnym prejavom splývania osoby autora s mužskou postavou oboch noviel.

Skutočnosť, že v oboch novelách nachádzame formálne prejavy splývania osoby autora s mužskými postavami noviel, oprávňuje k domnienke, že základom umeleckého zobrazenia sú autorove osobné zážitky, o nich autor uvažuje a ich hodnotí. Pravda, za predpokladu, že skúmateľ vychádza z toho, že autor naozaj buduje na osobných zážitkoch, bolo by treba vec formulovať opačne, a to asi takto: Skutočnosť, že základom umeleckého zobrazenia sú autorove osobné zážitky, nachádza svoj výraz vo formálnej stavbe noviel.

V tejto súvislosti sa vynára možnosť porovnať rozoberanú prácu s predchádzajúcou Tatarkovou knihou cestopisných črt Človek na cestách. V tejto knihe je zhoda medzi jej žánrovým charakterom a formálnou stavbou na jednej strane a formou autorskej reči na druhej strane. Autor tu totiž využíva formu priameho rozprávania. Naproti tomu v rozoberanej knihe prejavuje sa rozpor medzi kompozičnou stavbou a formou autorskej reči. Je pravdepodobné, že tento rozpor vyvoláva z jednej strany žánrová povaha rozoberaných próz (i keď novela — i v tradičnom chápaní — neuzaviera sa pred možnosťou využiť formu priameho rozprávania), zo strany druhej inklinovanie spisovateľa k spracúvaniu tém čo najbližších jeho osobnému životu a z toho vyplývajúce bohaté využívanie úvahových prvkov.

Z hľadiska žánru knihou *Rozhovory bez konca* nadväzuje autor na počiatočné novelistické obdobie svojej tvorby. V porovnaní s novelami prvej fázy umeleckého vývinu rozoberané novely práve zásluhou opísaných vlastností svojej formálnej stavby sú vyšším stupňom vo vývinovej línii tohto žánru u Tatarku. Ukazujú zároveň cesty, ktorými by sa mal autor uberať v budúcnosti, aby mohol rozvinúť svoj talent v umeleckých oblastiach jemu najbližších.

DISKUSIE

O PODSTATE VYTÝČENÉHO VETNÉHO ČLENA

Jozef Ružička

Pred niekoľkými rokmi diskutovalo sa na stránkach nášho časopisu o podstate vytýčeného vetného člena. Na môj článok *Vytýčený vetný člen*¹ zareagoval E. Pauliny kritickým príspevkom *Vysunutý vetný člen*.² Ďalej sa diskusia nerozvinula, a tak ostala celá otázka nedoriešená. Ani na konferencii o slovenskej skladbe sa tejto otázke nevenovala primeraná pozornosť.³ Preto je potrebné, aby sme otázke vytýčeného vetného člena znovu venovali pozornosť a pokúsili sa osvetliť jeho podstatu na novom materiáli. Riešenie tejto problematiky má význam aj pre správne posúdenie vety ako celku.

V uvedenom článku som vymedzil vytýčený vetný člen z rozličných hľadísk. Ukázal som, že základným hľadiskom je tu aktuálne členenie vety na obsahové časti — na východisko a jadro výpovede. Z tohto hľadiska som formuloval definíciu: „Vytýčený vetný člen je výraz, ktorý z hľadiska aktuálneho (obsahového) členenia vety ako súčasti väčšieho kontextu je vždy zdôrazneným východiskom výpovede.“ Okrem iného hodnotil som vytýčený vetný člen ako zásah do normálnej gramatickej stavby vety, ako formálny prostriedok, ktorý slúži práve obsahovému členeniu vety. Podstata príznakovetnej konštrukcie s vytýčeným vetným členom dostatočne nevynikla azda preto, že som príslušný materiál roztriedil podľa vetnočlenskej platnosti vytýčeného výrazu.

E. Pauliny v citovanom diskusnom príspevku kritizoval môj výklad a postupoval pritom tak, že rozoberal niektoré moje príklady. Dospel k náhľadu, že 1. vytýčený vetný člen nie je vždy východiskom výpovede a 2. že vytýčený vetný člen nie je vždy tou obsahovou časťou vety, ktorá sa zdôrazňuje. Preto odmietol aj termín *vytýčený vetný člen* a použil

¹ J. Ružička, *Vytýčený vetný člen*, SR 1954, str. 269—275.

² E. Pauliny, *Vysunutý vetný člen*, SR 1955, str. 107—109.

³ Konferencia o problémoch slovenskej syntaxe sa konala v Bratislave v dňoch 9. až 11. júna 1958. Pozri o nej zprávu v SR, 23, 1958, str. 362—371. Na tejto konferencii sa k našej téme vyslovil iba V. Blanár, ale svoj súhlas s názorom E. Paulinyho nepodložil ani dokladmi, ani podrobnejšou úvahou.

termín *vysunutý vetný člen*. Celá argumentácia E. Paulinyho má však málo presvedčivej sily. Sám na konci svojho príspevku uznáva, že celú otázku bude treba ešte raz premyslieť na základe kompletného dokladového materiálu.

Najprv sa venujeme prvej námietke E. Paulinyho, totiž že vytýčený vetný člen nie je vždy východiskom výpovede. To znamená, že v niektorých prípadoch je východiskom výpovede a v iných zas jadrom výpovede. Je správne, že E. Pauliny rozdelil prípady vytýčeného vetného člena podľa jeho polohy vo vete. Podľa Paulinyho členenia vytýčeného vetného člena môžeme rozlišovať štyri skupiny: 1. anteponované východisko výpovede, 2. anteponované jadro výpovede, 3. postponované východisko výpovede, 4. postponované jadro výpovede. Všetkým týmto skupinám sa však E. Pauliny nevenoval rovnomerne, a to preto, lebo sa opieral len o materiál z druhej ruky. Jeho výklad je potom v niektorých bodoch neistý. Veď je zrejmé, že posúdiť významovú stavbu výpovede možno iba na základe dostačujúceho kontextu. Jednotlivé vety bez patričného pozadia nie sú vhodným materiálom na vybudovanie súcej teórie o tom, akú úlohu má vytýčený vetný člen v rámci obsahovej stavby vety. Možno to ukázať na príkladoch, o ktorých uvažoval aj E. Pauliny.

Pri celom rade príkladov s anteponovaným vytýčeným vetným členom E. Pauliny nepochyboval, že v nich ide o vytýčený vetný člen v úlohe východiska výpovede. V niektorých prípadoch však s takýmto hodnotením vytýčeného výrazu nesúhlasil. Napr. o doklade *Dva biele body — tie videl dosť dobre* (Vajanský) napísal: „V tomto doklade sa mi zdá výraz *dva biele body* jadrom výpovede.“ (Str. 109.) No na posúdenie tohto sporného príkladu treba uviesť pomerne široký kontext.

Mesiace zase zašiel za oblak, dosť hustý, sklonený nad západným krajom, chodníka nebolo vidieť — úhory, chodník i výmoľ sa premenili v tuhošedivú tabuľu, končiacu sa menej šedivým obzorom.

Brána bližšej stodoly stratila postriebristú farbu. Pri vysokom plote okolo stodoly mihlo sa čosi bieleho. Vlado zatajil dýchanie. Dva biele body — tie videl dosť dobre; boli to rukávce dedinskej devy. Pomaly privykli Vladove oči na premenu svetla, a hoci oblak šírila sa a hustol, on mohol polovidiť, polotušiť postavu ženskej. (Vajanský, HK 39, 225)

Z tohto kontextu sa ukazuje, že výraz *dva biele body* sa dá hodnotiť ako východisko výpovede, keďže sa ním pomenúva tá istá vec, ktorá sa predtým označuje ako čosi bieleho. Jadrom výpovede v príslušnej vete je výraz (*videl*) *dosť dobre*. Na to poukazuje aj nasledujúca veta *boli to rukávce dedinskej devy*. Tak potom v našej vete ide o objektívne poradie s vytýčeným východiskom výpovede, a nie o „subjektívne vetné poradie s vysunutým jadrom výpovede“ (ako to napísal E. Pauliny na str. 109). Tým činom ostáva Paulinyho téza o existencii anteponovaného vytýčeného

vetného člena v hodnote jadra výpovede bez podkladu, keďže takto hodnotil iba tento jediný prípad.

Správne hodnotiť príklady s postponovaným vytýčeným vetným členom je ťažšie. Ukazuje to aj výklad E. Paulinyho, ktorý sa zasa opieral len o niektoré príklady z mojej štúdie. Rozdelil ich na dve skupiny.

Postponovaný vytýčený vetný člen pokladá za jadro výpovede napr. v tomto prípade: *Ale predseda je to odvaha, takto sa postaví tu ľudom a povedať: chybil som.* (Lazarová) No pri pozornom prečítaní dostatočne širokého kontextu môžeme zistiť, že v tejto vete ide o vytýčené východisko výpovede. Uvedená veta je totiž zaradená do opisu, ako predseda Jonáš kriticky a sebakriticky hovorí na schôdzke národného výboru toto: „Zvolal som vás na túto schôdzku preto, aby som vám ako predseda vysvetlil, aké chyby sme narobili pri rozpisovaní kontingentov. A ako ich máme naprávať. Lebo chyby sme spravili, a najmä som chybil ja už tým, že ako predseda národného výboru a komunista nemal som chyby dopustiť.“ (Osie hniezdo, 1953, str. 169) K nesprávnemu hodnoteniu môže v tomto prípade zviest práve subjektívne poradie obsahových častí, ktorým sa vyjadruje citovosť vety.

Podobne je to aj s príkladom *Nie je to maličkosť, pripútať na seba guľomet.* (Tatarka) Ale tretí prípad, ktorý sa v tejto súvislosti uvádza, vari vôbec nepatrí sem, lebo v ňom nejde o vytýčený vetný člen: *Myslia obaja na to isté, na dievčatko.* (Hečko) Výraz *na dievčatko* treba tu chápať ako prístavok.

Ako vidieť, argumentácia E. Paulinyho nie je ani v tomto bode presvedčivá. Pre nedostatok dôkazu nemožno prijať ani jeho predpoklad, že existuje aj postponovaný vytýčený vetný člen v úlohe východiska výpovede, ktorý by sa niečím odlišoval od postponovaného vytýčeného vetného člena v úlohe jadra výpovede. Vo všetkých prípadoch, ktoré som uviedol v citovanej štúdii, šlo podľa mojej mienky o postponované východisko výpovede. Preto trochu prekvapuje Paulinyho tvrdenie, že „v dokladoch, ktoré prináša J. Ružička, nemožno nájsť na takýto prípad približne vhodný príklad“ (str. 109). Ako ináč možno chápať napr. tento príklad: *Veru je to len smutno, takto umierať.* (Tomášik)

Sporná otázka o podstate vytýčeného vetného člena musí sa riešiť na základe nového dokladového materiálu. To bolo jasné hneď po príspevku E. Paulinyho. Pokúsil som sa po niekoľko rokov zbierať takýto materiál príležitostne pri excerpovaní iných tém. Po istom čase som si však uvedomil, že takýto materiál, čo ako rozsiahly, nebude mať dostatok preukaznej sily, lebo by sa právom dal kritizovať ako náhodne a subjektívne pozbieraný. Preto som si založil špeciálnu excerpciu. Vypísal som si zo štyroch súvislých textov všetky prípady s vytýčeným vetným členom. Sú to

tieto texty: 1. Sv. Hurban-Vajanský, *Babie leto*, HK 39, 1957, strán 296; 2. M. Kukučín, *Dielo IV*, 1958, str. 9—145: *Mladé letá*, strán 136; 3. E. Čepčeková, *Dievča z majera*, 1960, strán 281; 4. A. Matuška, *Od včerajška k dnešku*, 1959, strán 228. Všetky získané príklady som rozdelil do dvoch skupín podľa polohy vytýčeného vetného člena. Ukázalo sa, že anteponovaný vytýčený vetný člen je oveľa častejší než postponovaný. Celkový počet a pomer obidvoch typov je takýto: Vajanský vedno 7, pomer 5 : 2; Kukučín vedno 12, pomer 11 : 1; Čepčeková vedno 15, pomer 10 : 5; Matuška vedno 6, pomer 6 : 0. Treba poznamenať, že pochybné prípady som vyradil. Sú to prípady, ktoré možno chápať ako konštrukcie s prístavkom, napr. *Polnočné schôdzky, nebezpečenstvo, slzy, hrozby, tajnosti, sokovia, to všetko pomáhalo* (Vajanský) — vedno 3 príklady, potom prípady, v ktorých ide o dodatočne pripojený výraz, napr. *Ale ja im ho vyberiem, to žihadlo* (Kukučín) — vedno 4 príklady, ďalej prípady so samostatnou polovetnou konštrukciou, napr. *Viem, čo je tvojou snahou: osihotiť ma tuná...* (Kukučín) — jediný príklad, a nakoniec prípady, ktoré pripomínajú konštrukciu s vytýčeným vetným členom iba formálne, lebo v skutočnosti ide v nich o súvetie, napr. *Vás postavil boh za tútorov nad ním. Aké vaše tútorstvo? Opovrhnutie, nenávisť, úsmech, to vaše dary!* (Vajanský) — vedno 2 príklady.

Aby sa hodnotenie každého jednotlivého príkladu dalo kontrolovať, treba uviesť všetky príklady s dostačujúcim kontextom a s presnými údajmi.

Najprv uvedieme príklady s anteponovaným vytýčeným vetným členom.

1. Od čísla do čísla fercovať báseň alebo román, to je pravý zločin v útlej literatúre; nababrať niečo a chcieť, aby to vyšlo na veľine so zlatorezom — to je mizernosť. (Vajanský 131) — 2. Ale verte, druhovia, svoje víno piť a svoju ženu ľúbiť — to je hlavné — potom možno i cudzie verše plagizovať. Tak! (Vajanský 174) — 3. Z Karola tiež nebude nič, on spojuje i matematiku s fantáziou. Durný — to je aspoň opravdivý psychopat, v ňom je pravda. (Vajanský 181) — 4. Vlado zatajil dýchanie. Dva biele body — tie videl dosť dobre; boli to rukávce dedinskej devy. (Vajanský 225) — 5. Jeden rok — počúvaj, čo ti poviem! Jeden rok — to je tristo šesťdesiatpäť dní, rátam rok obyčajný, i v tom ti idem po srsti. (Kukučín 13) — 6. A pritom vždy ten istý predmet rozoberať, jednu učebnú látku podávať za roky a roky až do smrti — to je martýrstvo, to zdolie len duch usadlý, menej vnímavý. (Kukučín 17) — 7. Kto ti kedy slýchal! A košíky rozdávať — vyberať si: to je mrzko! (Kukučín 36) — 8. Moja pani tiež rozumie tomu, ako sa na kazateľni držať. Dispozíciu — to by jej už nezveril. (Kukučín 74) — 9. Tu je najlepšie skrytý. Pod forštami, za futrom na dverách, pod kozubom, v kukurici — to už financi znajú. Do vozíka by sotva šiel hľadať. (Kukučín 75) — 10. Lebo nemôť v žene vzbudiť žiadne city, už či je to láska, či hnev — to znamená nezvífaziť. (Kukučín 85) — 11. Veď začať

— ale ako! Sedmoklasník, a tretí koreň, to je taký rozdiel ako Kamčatka a palma! (Kukučín 93) — 12. To bolo jeho rozhodnutie. A nie celkom zlé. Lebo trest previesť — to bola ťažká vec. (Kukučín 107) — 13. Ten víchor — to je jedno slovičko z istých úst, jediný pohľad z istých očí... (Kukučín 109) — 14. Viac ho neznám, ani viac mi neukázal. A Putoris, ten mi je známejší, vyzradil sa, chudák, sám. (Kukučín 127) — 15. To je len klam, zdanie — piesok do očí! Vážnosť, uznanie, úcta, obľúbenosť, to sú veci hrozne nestále. (Kukučín 135) — 16. A batohy nosiť, to už vonkoncom nevedela. (Čepčeková 11) — 17. Aj starosť o byt. Akože inak, riadiť sa musí. A Mišo a Magda, tí sú malí a starosti len pridávajú. (Čepčeková 14) — 18. A birešňa, to nebola len voľajaká chajda. (Čepčeková 17) — 19. Ale do škôl ťa nemôžeme dať. Na to nám nevystačí. Všelijaké vymýšľanie a učenosti, to nie je pre chudobných. (Čepčeková 52) — 20. Dostať sa až pred sestru predstavenú, to je najťažšie pokarhanie. Rozprávali sa o tom celé historky. (Čepčeková 65) — 21. Ale báseň, ľúbostnú báseň písať, to sa v kláštore nesmie. (Čepčeková 83) — 22. So zemou vie narábať. Ale všelijaké machinácie s peniazmi, na to nie je dost vrtký. (Čepčeková 104) — 23. Okolo koní a kráv si chodiť, vykrikovať čihi, hota, to bola jeho pasia, ale učenie, dajte pokoj. (Čepčeková 108) — 24. Variť a domácnosť viesť, na to predsa stačí prax. Stará pani sa to neučila v žiadnej škole, a čo všetko vie! (Čepčeková 132) — 25. Eva čím ďalej tým lepšie chápe, že slúžkou byť, to nie je len robiť pre iného, ale sa aj správať, akoby celá patrila iným. (Čepčeková 142) — 26. Scéna Pižurného s riaditeľom gymnázia, vyšetrovanie Menkinu, exercície — to odhaľuje obľudnosť klérofašizmu veľmi ostro a hovorí to za stovky strán. (Matuška 60) — 27. Písať o známom, to bývalo pre spisovateľa pohnútkou, aby skúsil vyskúmať, kde je v známom neznáme, tajné a skryté, to, čo všetci nevedia a nevidia. (Matuška 72) — 28. Ukázať, ako v hrdom sedliackom dome, kde vládne povýšená sedliačka, vyhrá láska nad predsudkami, to bola pre ňu priam jazda kráľov. (Matuška 78) — 29. Trochu to ešte iskrí medzi Lehotským a Markou, ale Pavlov vzťah k Hanke, to je číry baptizmus, obetovanie sa ako také, martyrium — pre čitateľa aspoň. (Matuška 79) — 30. Jej správanie sa k Artušovi, jej smiech, keď sa pred ním zaprie v chalupe, jej tajenie pred mužom, jej sebaobrana — to naozaj nie je dedinské dievča s červenými líčkami, švárne, šumné, šibalské a šelmovské, husička, ako sa spočiatku domnieval Artuš; je to žena. (Matuška 132) — 31. Hrdinovia ako rečníci, to je asi vynález našich socialistických prozaikov. Vynález nevelmi šťastný. (Matuška 217)

V týchto prípadoch ide vždy o vytýčený vetný člen, ktorý je východiskom výpovede. Pravda, za východisko výpovede pokladáme nielen taký výraz, ktorý sa už v predchádzajúcej vete vyskytol ako jadro výpovede, ale aj taký výraz, ktorý na pozadí celkovej situácie prichodí ako známy, prístupný ap. V niektorých prípadoch citovo silnejšie podfarbených výpovedí možno zapochybovať o správnosti naznačeného hodnotenia vytýčeného vetného člena. No pri zvážení celkovej situácie, o ktorú sa tá-ktorá výpoveď opiera, ostane faktom, že anteponovaný vytýčený vetný

člen je vždy východiskom výpovede čiže psychologickým subjektom vety.⁴

Teraz uvedieme príklady s postponovaným vytýčeným vetným členom. Je ich oveľa menej.

1. Poďte rýchlo... Mladé žrebce preháňam, je to radosť, pozrieť na tie milé tvory... (Vajanský 222) — 2. Po večeroch už ozývalo sa hulákanie rozpustilej mládeže: to bolo hrdinstvom, opilo hulákať po desiatej, i keď bol mládenec triezvy — prachovská móda. (Vajanský 277) — 3. Preto hľadajú zaľúbenci mesačné noci. To už patrí akosi spolu: mesačná noc a láska. (Kukučín 121). — 4. Akože mala Eva vyhnúť tejto horúčke? Veď to bolo také pekné, niekoho obdivovať, počúvať, vrývať si do pamäti každý jeho pohyb a pripravovať sa na hodinu s tým vedomím, že čím viac toho bude vedieť, tým jasnejší bude úsmev milej, zlatej sestričky. (Čepčková 71) — 5. Ja rozmýšľam. — Ajajáj, to veru pristane mladému dievčaťu, tak tuho rozmýšľať, — zasmial sa. (Čepčková 120) — 6. A vlastne, veď je to ohromné, vedieť tak chytro a zápalisto rozhodnúť ako Viliam. To ona nikdy nevedela. (Čepčková 150) — 7. O partizánoch som rozmýšľala. Tí sa neraz dostávajú do takej situácie. — Veru, to je strašné, zabiť človeka. (Čepčková 239) — 8. Ale dolu v dedine zakikiríkal kohút. — Aké je to hlúpe, tieto zvieratá. Vojna-nevojna, im je všetko jedno. (Čepčková 257)

Všetky tieto vety sú citové. Zreteľne to ukazuje najmä širší kontext. Je v nich obrátené čiže subjektívne poradie obsahových častí výpovede, takže postponovaný vytýčený vetný člen má v týchto prípadoch ulohu východiska výpovede. Treba konštatovať, že sme nenašli ani jeden príklad na postponovaný vytýčený vetný člen, ktorý by sme mohli na základe širšieho kontextu jednoznačne hodnotiť ako jadro výpovede.

Súhrnne možno povedať, že vytýčený vetný člen bez ohľadu na svoju polohu je vždy východiskom výpovede čiže psychologickým subjektom vety. Zdá sa teda, že napriek námietkam E. Paulinyho obstojí aj naďalej moja pôvodná téza, že tak anteponovaný, ako aj postponovaný vytýčený vetný člen je vždy východiskom výpovede.

⁴ V staršej jazykovednej teórii, napr. mladogramatickej, hovorilo sa o psychologickom subjekte a o psychologickom predikáte ako o obsahových častiach vety. Tak napr. H. Paul. V. Mathesius odmietol toto psychologické stanovisko a začal hovoriť o základe (východisku) výpovede a o jadre výpovede. V podstate niet rozdielu medzi psychologickým subjektom a východiskom výpovede. Inej mienky je však K. F. Svoboda, *Samostatný infinitív navozovací*, Rusko-české studie (sborník L. Kopecného), Praha 1960, str. 233—251. K. Svoboda pokladá psychologický subjekt vety za širší pojem ako východisko výpovede. Pre našu diskusiu je dôležité Svobodovo konštatovanie, že „psychologickým podmätom je samostatný vetný člen i samostatný infinitív navozovací vždy“ (str. 247). Teda hoci sa K. Svoboda stavia v našej diskusii na stranu E. Paulinyho, fakticky dokazuje správnosť môjho chápania vytýčeného vetného člena ako východiska výpovede.

Po analýze uvedeného dokladového materiálu možno sa venovať druhej námietke E. Paulinyho, totiž že vytýčený vetný člen nie je tou časťou výpovede, ktorá sa zdôrazňuje. K tomuto záveru došiel E. Pauliny na základe analýzy príkladov, ktoré aj on hodnotí ako konštrukcie s anteponovaným východiskom výpovede. Dobrou analýzou zvukovej stránky niektorých príkladov ukázal, že z vety vyňatý výraz — vytýčený vetný člen — má „temer intonáciu otázky, t. j. intonáciu, ktorá signalizuje, že za týmto výrazom musí niečo nasledovať“ (str. 108). Zmysel konštrukcie s vytýčeným vetným členom vidí potom v tom, že „vysunutý vetný člen slúži ako signál, že nasleduje jadro výpovede, ktoré sa ho bude týkať a ktoré je mimoriadne dôležité“.

Je správne, že E. Pauliny obracia pozornosť na zvukovú stránku výpovede. Tým podstatne prispel do problematiky vytýčeného vetného člena. Je isteže správne, že intonačnú líniu vety s anteponovaným vytýčeným vetným členom pokladá za lepšie vyakcentovanú, ako je línia vety bez tohto vytýčeného vetného člena. Porovnanie obidvoch variantov vety je presvedčivé. No treba sa spýtať, ako sa dosiahne oná vyakcentovanosť intonačnej línie. Dosahuje sa iba tak, že sa vytýčený výraz zvukovo odrazí od ostatnej časti vety. Tak vznikne medzi obsahovými časťami vety — medzi východiskom a jadrom výpovede — zvýšené napätie. Ale keďže melodická modulácia výpovede ide vždy paralelne s jej dynamickou moduláciou (ba bez nej sa ani nemôže uplatniť, keďže základom každej melódie je rytmus), musíme predpokladať pre každú neuspokojivo zakončenú kadenciu aj zvýšenú silu, a nielen zvýšený tón, resp. zväčšený interval. Ukazuje sa teda, že aj pri anteponovanom vytýčenom východisku výpovede má istú úlohu aj silová zložka intonácie.

Škoda, že E. Pauliny neukázal, ako vyzerá intonačná línia ostatných troch predpokladaných typov viet, t. j. vety s anteponovaným jadrom výpovede, ďalej vety s postponovaným jadrom výpovede a napokon vety s postponovaným východiskom výpovede. Jeho konštatácie sa týkajú len prípadu s anteponovaným vytýčeným východiskom výpovede. Ale toto obmedzenie nedá sa vykladať tak, že by sa iba tento typ mohol pokladať za konštrukciu s vytýčeným vetným členom. Zdá sa, že všetky typy viet s touto konštrukciou majú niečo spoločné, a to aj z hľadiska celkovej intonačnej línie vety. Podľa mojej mienky je to práve modulácia silovej zložky intonácie v širšom chápaní tohto termínu. Azda som nie dosť vhodne vystihol túto zložku intonácie tak, že vytýčený výraz je vždy zdôraznený. Rozhodne som však nemal na mysli nič takého, že by vytýčený výraz mal byť nositeľom vetného prízvuku, že by teda mal byť najdôraznejším miestom vo vete. Je predsa všeobecne známe, že dôraz môže byť iba v rámci jadra výpovede. Na školskom príklade *Podaj mi*

moju knihu sa ukazuje, že zmenou dôrazu mení sa aj jadro výpovede: *Podaj mi moju knihu!* — *Podaj mi m o j u knihu!* — *Podaj mi moju kn i h u!*

Uvedenú stránku zvukovej línie vety možno však zistiť nielen vo vetách s anteponovaným vytýčeným vetným členom, ale aj vo vetách s postponovaným vytýčeným vetným členom. Pravda, v obidvoch prípadoch ide o vytýčené východisko výpovede, a preto ani v jednom prípade nemožno tvrdiť, že by vytýčený výraz bol nositeľom hlavného dôrazu vo vete. Ale aj postponované vytýčené východisko výpovede je dôrazné, ako to ukazuje práve ten fakt, že sa toto východisko výpovede nevynecháva, ba ani nemôže vynechať, ako je to často pri nezdôraznenom východisku výpovede vo vete so subjektívnym poradím obsahových častí.

Na objektívne riešenie tejto otázky by sme potrebovali presnejší fonetický rozbor. Kým sa takýto rozbor neurobí, má isté oprávnenie aj subjektívne hodnotenie vlastného jazykového vedomia. Na takomto základe sa mi zdá, že aj pri zvukovom rozbere všetkých prípadov ostáva v platnosti moje pôvodné konštatovanie, že na vytýčenom výraze je vždy väčší dôraz ako na zodpovedajúcom výraze v normálnej vete. Veta s vytýčeným vetným členom je príznaková konštrukcia, ktorej jediným zmyslom je vyjadriť zvýšené napätie medzi obsahovými časťami výpovede.

Pretože na základe analýzy nového dokladového materiálu netreba podstatne zmeniť pôvodnú náplň nášho pojmu, niet závažných vecných dôvodov ani na zmenu použitého termínu. Iba na vysvetlenie uvádzam, že som termín vytýčený vetný člen uviedol v zhode s ustálenou terminológiou.⁵ Treba však uznať, že tento termín nie je najlepší, lebo zvädza k mylnému chápaniu (ako sa to ukázalo aj v našej diskusii). Nikdy som nemal takú predstavu, že by vytýčený vetný člen bol nositeľom najväčšieho dôrazu vo vete. Porov. k tomu napr. túto moju vetu: „Východisko výpovede nemožno zdôrazniť slovosledom, ako sa to robí pri zdôraznení jadra výpovede, a preto sa zdôraznené východisko výpovede vyníma, vytyčuje z rámca vety.“ (SR 1954, str. 275) Najväčší dôraz je vždy na najdôležitejšom slove v rámci jadra výpovede.

Okrem Paulinyho termínu *vysunutý vetný člen* (ktorý však implikuje nežiadúci význam pohybu) prichádza do úvahy ešte termín *vyňatý vetný člen*. Tento termín by mal aj tú výhodu, že by mal oporu v podobnom termíne elementárnej matematiky (porov. výrazy *vyňať nejaký výraz pred zátvorky*, *vyňatý výraz* a pod.).⁶ No pri konečnom ustáľovaní termínu

⁵ Pozri *Základná jazykovedná terminológia*, Bratislava 1952. Tu sa uvádza termín *vytýčený vetný člen* pod číslom 742.

⁶ Termíny *vynímanie činiteľa zo súčtu*, *vyňatý činiteľ* sa používajú ako matematické termíny. Pozri *Terminológia elementárnej matematiky*, Bratislava 1957.

bude treba prihladiť aj k českej jazykovednej terminológii. Tu sa bežne používa termín *samostatný větný člen*. Ním sa však označuje širší pojem ako naším doterajším termínom *vytýčený vetný člen*. Podobne je to aj v ruskej jazykovednej terminológii, kde sa termínom *obosoblennyj člen predloženiya* označuje istým spôsobom uvoľnený vedľajší vetný člen.

Zmyslom môjho výkladu je priblížiť sa na základe nového dokladového materiálu k podstate toho syntaktického javu, ktorý sa v našej gramatickej tradícii nazýva vytýčený vetný člen. Je to jav prevažne z citovej sféry jazyka, ktorý pripúšťa rozličnú subjektívnu interpretáciu. Preto nepredpokladám, že by moje závery boli celkom pevné. Nateraz sa mi však ukazuje dosť pravdepodobným, že nasledujúce tézy pomerne dobre vystihujú podstatu skúmaného javu.

1. Anteponovaný aj postponovaný vytýčený vetný člen je vždy východiskom výpovede.

2. Veta s vytýčeným vetným členom je príznaková konštrukcia, v ktorej sa zdôraznením východiska výpovede zvyšuje napätie medzi obsahovými časťami výpovede.

3. Termín *vytýčený vetný člen* možno používať aj naďalej. V zmysle koordinácie terminológie viacerých vedných odborov ako aj v zmysle koordinácie slovenskej a českej odbornej terminológie prichádzajú do úvahy aj termíny *vyňatý vetný člen*, *samostatný vetný člen*.

Keďže tento môj diskusný príspevok je odpoveďou na článok E. Paulinyho, rád konštatujem, že E. Pauliny kladne prispel do problematiky vytýčeného vetného člena poukazom na dôležitosť zvukovej stránky vety. Ale jeho príspevok nedonáša celkové riešenie spornej otázky, a to azda preto nie, lebo sa neopiera o dosť široký dokladový materiál: ukazuje sa, že teoretické úvahy o jemnejších otázkach syntaxe nemôžu sa zaoberať bez výsledkov „čiernej roboty“ s materiálom.⁷

PÍSANIE VLASTNÝCH MIEN TYPU *ULICA PARTIZÁNOV*

Ladislav Dvonč

V štúdií *K otázke vlastných mien typu ulica Partizánov*¹ sme dokazovali, že v názvoch typu *ulica Partizánov* nie je vlastným menom len

⁷ Metodologicky bolo nevyhnutné, aby som sa v odpovedi E. Paulinymu neobmedzil na analýzu už použitého materiálu. Nová excerpcia síce nedala popud k zásadne inému riešeniu spornej otázky, ale aj tak je cenná, lebo sa na jej základe overila nosnosť pôvodnej teórie.

¹ L. Dvonč, *K otázke vlastných mien typu ulica Partizánov*, SR 25, 1960, 296—301.

nezhodný prívlastok *Partizánov* (ako to vyplýva z platnej kodifikácie písania veľkých písmen vo vlastných menách v spisovnej slovenčine), ale že do vlastného mena patrí tu aj slovo *ulica*. Vlastným menom je celok *ulica Partizánov*. Na základe toho sme žiadali, aby sa nepísalo *ulica Partizánov*, ale *Ulica partizánov*, čo by zodpovedalo poučke *Pravidiel slovenského pravopisu*, že vo viacslovných vlastných menách píšeme s veľkým písmenom len prvé slovo, pokiaľ súčasťou viacslovného názvu nie je ďalšie vlastné meno.

Ako sme sa zmienili v závere uvedenej štúdie, dôvodom pre zavedenie písania *Ulica partizánov* je aj tá skutočnosť, že už dnes sa s takýmto spôsobom písania nezriedka stretávame. V tomto článku chceme to dokázať konkrétnymi dokladmi, získanými z tlačenej produkcie z posledných rokov. Chceme ukázať, že napriek uvedenej poučke *Pravidiel slovenského pravopisu* sa práve veľmi často uplatňuje písanie typu *Ulica partizánov*. Rozbor konkrétnych dokladov ukazuje, že sú dokonca typy vlastných mien, pri ktorých už dnes prakticky existuje práve len spôsob písania *Ulica partizánov*, kým spôsob písania *ulica Partizánov* je tu alebo neznámy, alebo sa uplatňuje iba sporadicky. Takéto písanie nie je podľa nášho náhľadu náhodné. Je výrazom správneho chápania názvov typu *ulica Partizánov* ako viacslovných vlastných mien. Nazdávame sa, že prinesené doklady potvrdia naše stanovisko.

Ďalej chceme ukázať na vývin písania veľkých začiatočných písmen v tomto type názvov v spisovnej slovenčine. Aj takýto pohľad je potvrdením nášho stanoviska.

Prejdeme teraz k rozboru jednotlivých zemepisných vlastných mien, pri ktorých sa má práve v zmysle poučiek *Pravidiel slovenského pravopisu* písať veľké písmeno na začiatku nezhodného genitívneho prívlastku. Postupujeme pritom podľa druhov zemepisných vlastných mien, ako sa uvádzajú v *Pravidlách slovenského pravopisu*.²

Pri názvoch dielov sveta, ich častí, krajín, krajov, štátov a ich veľkých správnych oblastí (krajov, okresov, starých žúp) sa pomerne zriedkavo vyskytujú názvy typu *ulica Partizánov*. Ide zväčša o obrazné pomenovania krajín. Takéto názvy sa u nás bežne píše s veľkým písmenom na začiatku určovaného člena spojenia, nie na začiatku nezhodného genitívneho prívlastku.

Názov Arktídy „Krajina smrti“ možno použiť takisto pre každú inú krajinu ako pre Arktídu. (Pinegin — Linkeš) — Ešte španielski conquistadori (dobyvatelia) nazvali tieto miesta „El fin del mundo“ — „Koniec sveta“. (Lud 1957) — Čakala nás naliehavá úloha — bez násilia preniknúť do Krajiny Maple Whita. (Conan Doyle — Kýška)

² *Pravidlá slovenského pravopisu*, zrevid. vyd., Bratislava 1957, 56—57.

Z názvov štátov ide o názov *Pobrežie slonoviny*, ktorý sa píše s veľkým P a malým s (pozri aj pri názvoch členitosti povrchu zemského).

Po skončení zasadania senátu francúzskeho spoločenstva, ktoré schválilo zmenu francúzskej ústavy, požiadali štyri africké štáty spoločenstva — Pobrežie slonoviny, Horná Volta, Dahomey a Niger — o plnú štátnu nezávislosť. (Pravda 1960)

Pri názvoch útvarov členitosti povrchu zemského (ostrovov, polostrovov, horstiev, vrchov, rovín, nížín a pod.) je bežné písanie názvu *Zem Františka Jozefa*, ale aj iných názvov ostrovov a polostrovov na spôsob písania *Ulica partizánov*.

Na Zemi Františka Jozefa sa niektoré „ostrov“ úplne roztopili. (Svet socializmu 1956) — O rok sa priblížila výprava k Zemi Františka Jozefa. (Ľudové čítanie 1955) — Na juhu je lemované Magellanovým súostrovím, ktoré pozostáva z rozsiahlych ostrovov, ako Ohňová zem, Zem zúfalstva. (Verne — Ždán) — O rok nato vysadli prví ruskí osídlenci na ostrov, ktorý dostal meno Sachalin, čo znamenalo Skaly čiernej ruky. (Svet socializmu) — Túto krajinu kávy, kakaa a kaučuku objavil v roku 1500 vynikajúci portugalský plavec Pedro Alvarez Cabral a nazval ju Isla Vera Cruz, čo značí: Ostrov pravého kríža. (Smena 1957) — Pôjde sa aj na Ostrov kormoránov. (Večerník 1959) — Sklamanie na Ostrove kvetov. (Ľud 1958)

V Pravidlách slovenského pravopisu sa výslovne uvádza názov *pobrežie Slonoviny*. Najčastejšie sa však tento názov píše ako *Pobrežie slonoviny*, kým písanie podľa Pravidiel je takmer výnimočné. Podobne je to aj pri iných názvoch pobreží a mysov.

Francúzsko si privlastnilo v severnej časti Afriky Pobrežie slonoviny. (Veda a technika mládeži 1958) — Cestoval do Senegalska, do Dakaru, do Guiney, odtiaľ na Pobrežie slonoviny. (Večerník 1959) — Uschnuté vetievky záhadných, prudko a omamne voňajúcich krov, dovážaných moreplavcami až z Afriky, od Pobrežia korenia a od Pobrežia slonoviny. (Schultz — Zúbek) — Na antarktickom pobreží, nazvanom sovietskymi vedcami „Pobrežím pravdy“, zriadili hlavnú základňu. (Ľud 1956) — Oboplávaním Mysu dobrej nádeje bola objavená priama námorná cesta do Indie. (Ľudová tvorivosť 1954)

Podobne sa píše názvy horstiev a vrchov.

Čs. nákladné autá na „Streche sveta“. (Ľud 1956) — Nedostupné výšiny oddávna nazývali Strechou sveta, Úpätím smrti, Úpätím slnka. (Svet socializmu 1957) — Od tých čias vzlietla A. Gorbunovová celkom 1200 ráz do najrôznejších oblastí v Tadžikistane, Uzbekistane a Bielorusku, i na „Strechu sveta“ — Pamir. (Smena 1957) — Na Streche sveta, Pamire, majú už dvadsať rokov divadlo. (Arnaud — Martinská) — Horu zanesli pod menom „Hora Oldřicha Kostku“. (Pravda 1960) — Tento štít pomenovali Hora Viktora Perova. (Práca 1960) — Najvyšší štít nazvala Hora šťastia. (Naša veda 1960) — Októbrový štít, bezmenná vysočina, prekonaná

nedávno a pomenovaná „Štítom jednoty“, hrozný Mustagata, pamírsky gigant, vysoký 7546 metrov, to sú etapy veľkej družby. (Lud 1958) — A bol meč, skvost Karolov, z najčistejšej ocele, no nie taký dobrý ako meč, ktorý prijal Charlemagnus od pápeža, menom Leva Tretieho, na pahorku rímskom, nazývanom Mons gaudii, Vrch radosti. (Schultz — Zúbek) — Zastavili sme sa pri Brale bezstarostného oddychu. (Kultúrny život 1959) — Poľskí horolezci sa pod vedením známeho alpinistu dr. Hajdukiewicza pripravujú k útoku na osemtisíc metrov vysoký himalájsky „Trón bohov“. (Smena 1958) — Potom som sa rozhodol podniknúť výlet na Vrch slobody. (Život 1954) — Tentoraz na Štít víťazstva, ktorý ešte nezdolal nijaký alpinista. (Svet socializmu 1957) — Niekoľko míľ nad Skaliskom mieru sa Vajngunga zužuje do tiesňavy. (Kipling — Kuzmány-Bruothová)

Písania jaskynných názvov dotkol sa u nás J. Purgina.³ Autor upozorňuje na trojaký spôsob písania v prípade *Jaskyňa slobody* — *Jaskyňa Slobody* — *jaskyňa Slobody*. Sám je za písanie *jaskyňa Slobody*, a teda aj *chodba Nádeji*, *kanál Utrpenia* a pod. Uvádza však, že napr. v preklade románu Tajomný ostrov od Julesa Verna je názov *Most milosti*. Písania jaskynných názvov sa tento autor dotkol aj v inom článku.⁴ Ako príklady na jaskynné názvy tu autor uvádza názvy *Sieň*, *Klenotnica*, *Kanál utrpenia*. V poslednom príklade píše však autor s veľkým písmenom slovo *kanál*, nie genitív *utrpenia*, hoci v predchádzajúcom článku — ako sme to práve uviedli — zastáva poučku o písaní veľkého začiatočného písmena na začiatku nezhodného prívlastku. Doklady, ktoré máme na písanie názvov jaskýň, ukazujú rovnako na písanie veľkého písmena na začiatku prvého slova.

Horský hotel pri Jaskyniach slobody. (Chaty a útulne v slovenských horách) — Leží pri starom vchode do Jaskýň slobody. (tamže) — Súčasne mali účastníci školenia po stránke kultúrno-poznávacjej možnosť prezrieť si naše najväčšie jaskyne — Jaskyne slobody. (Krásy Slovenska 1955) — Po objave Jaskýň mieru otvorili nové podzemné riečisko. (Krásy Slovenska 1956)

Početné doklady na písanie veľkého písmena podľa typu *Ulica partizánov* možno priniesť pri názvoch údolí, dolín a pod. Zaužívané je takéto písanie najmä pri názve *Údolie smrti*.

V juhozápadnej časti Veľkej panvy je Údolie smrti. (Zemepis pre II. triedu gymnázií a vyšších hospodárskych škôl) — Veľkolepé mládežnícke dielo, vybudované v tzv. „Údolí radosti“. (Smena 1955) — Štiavnické Údolie kožušín je najväčšie. (Lud 1956) — Je to takzvané „Údolie kráľov“. (Kultúrny život 1956) — Na západ od známej Doliny smrti v Kalifornii leží kotlina, v ktorej bolo kedysi jazero. (Ludové čítanie 1957) —

³ J. Purgina, *Gramatické triedenie zemepisného názvoslovía*. (Na margo Pravidiel slovenského pravopisu.), Geografický časopis 5, 1953, 258 n.

⁴ J. Purgina, *Gramatické delenie zemepisného názvoslovía*, Slovenské odborné názvoslovie 4, 1956, 61.

A práve na brehu stojí staroegyptský chrám luxorský, ktorý spolu s chrámom karnackým a na druhej strane s hrobkami faraónov v Údolí kráľov je magnetom, priťahujúcim turistov z celého sveta. (Práca 1957) — Najvyššiu priemernú mesačnú teplotu zaznamenalo tzv. „Údolie smrti“. (Naša veda 1960) — Delá a tanky v Údolí smrti. (Pravda 1959) — Blízko Kalifornského zálivu sa rozkladá najhlbšia preliačina na tejto pevnine, Údolie smrti. (Malý atlas sveta) — Keď sa v nich vyslovilo slovo, Údolie mlčania ho zopakovalo strašným hrmotom. (Lem — Choluj) — Najhlbšie je Údolie smrti. (USA — heslo z Veľkej sovietskej encyklopédie) — V bezpečí sme ťa doviedli do Údolia vyvolených. (Conan Doyle — Bednár) — Pred nimi sa otvorila Dolina mlčania. (Lem — Choluj) — Boje o Planinu džbánov. (Smena 1961)

Poznamenávame, že napr. názov *Planina džbánov*, známy najnovšie z bojov v Laose, sa v našej tlači objavuje práve len v tejto podobe.

Takú istú situáciu, akú sme pozorovali v predchádzajúcej skupine pomenovaní, zisťujeme aj pri ďalšej skupine zemepisných vlastných mien, a to pri názvoch vodstiev (oceánov, morí, zálivov, riek, potokov a pod.).

Ponajprv sa u nás bežne píše na spôsob *Ulica partizánov* názvy morí na mesačnom povrchu. Písanie typu *ulica Partizánov* sme tu nezistili.

Astronauti poletia k Moru túžby. (Svet socializmu 1959) — Miesto, kde sa raketa pravdepodobne dotkne povrchu Mesiaca, leží v oblasti Mora jasú (Mare Serenitatis), Mora pokoja (Mare Tranquillitatis) a Mora pár (Mare Vaporum). (Pravda 1959) — Severnejšie šírilo sa „More dažďov“. (Verne — Sitniansky) — Je tu „More nektáru“ so svojimi vlnami nežnosti a vánkami lásky. (tamže) — Na tejto ľavej pologuli šíri sa „More mrakov“ a rozum ľudský sa doňho veru často ponára. Neďaleko je „More dažďov“, ktoré akoby naznačovalo všetky trampoty človeka o živobytie. Hneď vedľa sú zasa hlbiny „Mora búrok“. Šíre „More slz“, trošku osladené niekoľkými kvapkami vôd z „Rosného zálivu“. (tamže)

Podobne sa píše aj iné názvy vodstiev.

Okrem toho sa na mape Arktídy objavujú ďalšie nové názvy — Záliv Štefana Makarova, Záliv Nikolaja Šilinga atď. (Pravda 1959) — Z recepcie, ktorú na jeho uvítanie pripravujú v „Zátoke Čierneho mustanga“, prinesie náš rozhlas podrobnú reportáž. (Roháč 1955) — Hneď za Prieplavom dobyvateľov vesmíru sa nám vynorili z hmiel novo vzniknuté sopky. (Babula — Príbus) — V tento deň slávnostne odovzdávajú Kanál mládeže. (Smena 1957) — Z pagody Veľkého Budhu kráčame cestou zaľúbených medzi Veľkým majerom a Jazerom belasého bambusu. (Kultúrny život 1957) — Podľa tejto príhody menuje sa jazero Jazerom prínavráteneho meča. (tamže) — Od Kanála belasých vôd sa pohli Kýrove voje smerom na vonkajšie hradby Babylonu. (Figuli) — Pracujú tu v dvoj- až trojtýždenných turnusoch na Kanáli mládeže. Len v prvých desiatich dňoch júla pracovalo na Kanáli mládeže viac ako 600 brigádnikov. (Práca 1956) — V tento deň slávnostne odovzdávajú Kanál mládeže. (Smena 1957) — Potok, ktorý už nemohol do podzemia, zaplavil dolinu a vytvoril Jazero mŕtvej ruky. (Lem — Choluj) — Je tu „Jazero snov“.

z ktorého jej žiari usmievavá budúcnosť. (Verne — Sitniansky) — Z jej slz však povstal potok, ktorý sa volá „Potok slz“. (Z rozprávky do rozprávky) — Potok volajú Koniec sveta. (Maupassant — Tatarka)

Prechádzame ku skupine názvov ľudských sídel (osád, miest), ich častí, ulíc, námestí, nábreží, záhrad, cintorínov atď.

Kodifikácia Pravidiel slovenského pravopisu sa zachováva ešte dost dobre pri písaní názvov ulíc a námestí. Ale aj tu sme najmä v poslednom čase svedkami toho, že v pomenovaniach typu *ulica Partizánov* sa píše čoraz častejšie s veľkým začiatočným písmenom prvé slovo. S takýmto písaním sa stretávame úplne bežne pri písaní cudzích názvov ulíc, ciest, tried, bulvárů a pod.

Najlepšie je prejsť sa po Bulvári 3. marca. (Život 1956) — Dostali sa na Cestu procesií. (Figuli) — Pane, toto je „Ulica lži“, môžete vystúpiť. (Život 1957) — V tomto kraji nazývali hradské všemožnými pitoresknými menami: Cesta diabolskej záhrady, Cesta kraj sveta, Svah horského prameňa, Cesta snežného potoka, Kaňon tisícich paliem, Johnova cesta figovníkov, Kojotí priesmyk a Chodník amerického zajaca. (Sinclair — Szathmáry-Vlčková) — Zariadíme ryžovú kuchyňu v Ulici lampiónov. (Cronin — Bukvová-Daxnerová) — Na Ulici ukradnutých hodín zahnali asi tridsiatich vojakov. (Cronin — Bukvová-Daxnerová) — Pohľad na novostavby na Triede Wilhelma Piecka v Magdeburgu. (Pravda 1958) — Príznačné je, že ju premenovali na „Džanpath“, t. j. Cesta ľudu. (Ruppeldt) — V Predázijskom múzeu znovu rekonštruovaná „Ulica sprievodu“ bola v origináli dvakrát taká široká a desaťkrát taká dlhá. (Príroda a spoločnosť 1960)

Tento spôsob písania nie je však neznámy ani pri domácich názvoch.

O šiestej hodine rannej pracovali brigádnici pri čistení Cesty slobody. (Pravda 1955) — Rekonštrukciu by potrebovala aj Cesta slobody. (Práca 1956) — V B. Bystrici začali stavať „Cestu mieru“. (Cieľ 1950) — Takmer neuveriteľným tempom rastie výstavba obrovského sídliska na Ulici Februárového víťazstva. (Predvoj 1959) — Rozkvitne Aleja vďaky na Slavíne. (Pravda 1960) — Toto prvé socialistické mesto má veľa takýchto miest, akou je aj táto „Ulica mladých“. (Pravda 1959) — Delegácia belgických žien za svojho pobytu v Košiciach navštívila včera detské jasle na Triede Sovietskej armády. (Práca 1956)

Podobný stav je aj pri písaní názvov námestí.

V juhovýchodnej časti mesta na Midan Abdin (teraz Námestie republiky) v orientálnej nádhere skveje sa palác Midan. (Kultúrny život 1956) — I keď nepretržite pršalo, pochodovali v Pekine Námestím nebeského pokoja zástupy ľudí a pionieri. (Život 1956) — Pri príležitosti 12. výročia oslobodenia Maďarskej republiky Sovietskou armádou položili predstavitelia maďarskej vlády na Námestí slobody v Budapešti vence k pomníku padlých sovietskych hrdinov. (Život 1957) — Stojíš na posvätnom Námestí hrdinov a dívaš sa na dnešný Stalingrad. (Večerník 1960) — Na Námestí

osloboditeľov ho vítali stovky rozradostnených košických detí a pionierov. (Pravda 1958) — Bohumínske námestie v Bohumíne premenovali na Námestie Adama Mickiewicza. (Lud 1955) — Pohľad na Námestie obetí fašizmu v Záhrebe. (Pravda 1955) — Prezident Abdel Násir pri prejave na Námestí republiky. (Práca 1958)

Podobne je to pri písaní názvov sadov, hoci Pravidlá slovenského pravopisu uvádzajú ako príklad názov *sad Slobody*.

Dar sovietskeho ľudu pre Sad mieru a priateľstva v Lidiciach. (Pravda 1955) — V Sofii, proti Parku slobody, vypína sa majestátna budova Štátneho polygrafického kombinátu Dimitra Blagojeva. (Ludový rozhlas 1955) — Teraz sa park menuje Garden peace — Park mieru. (Smena 1957) — Vpravo kvety v Sade mieru. (Život 1957) — V petržalskom parku, nazvanom Park Janka Kráľa, sa má inštalovať pamätná tabuľa. (Večerník 1957) — Hlavnou udalosťou štvrtku, piateho dňa festivalu, bude založenie Parku priateľstva. (Smena 1957) — Sedel som v Sade Janka Kráľa (park v Petržalke) a oddychoval. (Kultúrny život 1960) — V starobylej Krupine odhalili včera v Parku mieru jeho pomník. (Pravda 1957) — Avšak v Sofii nie je takýmto miestom oddychu iba Park slobody. (Lud 1958)

Príklady na písanie názvov cintorínov:

Jeho telesné pozostatky uložili v Háji hrdinov. (Rudé právo 1960) — Po krátkej zastávke v Priekope pri Cintoríne Slovenského národného povstania po 18. hodine priam veľkolepo uvítali štafetu v Martine. (Pravda 1959)

Z názvov mostov Pravidlá slovenského pravopisu uvádzajú príklad *most Barikádnikov*. Aj tu je však častejšie písanie typu *Most barikádnikov*.

V utorok 28. decembra slávnostne otvorili železničný most cez Dunaj, ktorý pomenovali „Mostom priateľstva“. (Pravda 1954) — V rokoch päťročnice postavili aj veľký Most priateľstva. (Pravda 1956) — Až v posledných rokoch pribudol k nim prvý dunajský most medzi Rumunskom a Bulharskom, Most družby medzi Giurgiu a Russe. (Rozhlas a televízia 1957) — V Prahe-Holešovicích bola v sobotu, 3. mája, odhalená pamätná doska bojovníkom, padlým pri obrane Mosta barikádnikov. (Pravda 1958)

To isté možno uviesť o písaní názvov baní. Pravidlá tu uvádzajú príklad *baňa Obrancov mieru*. Názvy baní sa však výlučne píše na spôsob *Ulica partizánov*, ako ukazuje písanie názvov *Baňa mládeže*, *Veľkobaňa československej armády* a pod.

Súťaží s kolektívom Pavla Wohlanda z Bane 1. mája v Handlovej. (Pravda 1955) — Naďa, komsomolský agitátor Bane mládeže. (Ludový rozhlas 1955) — Pionierske mestečko pre banícke deti vybudujú v sliezskych Beskydách pre deti baníkov Veľkobane čs. armády. (Lud 1957) — Mládežnícky kolektív v porube 701 vo Veľkobani čs. armády v Karvinej dosiahol v nedeľu skoro ráno 13. januára prvých 10 000 ton. (Práca 1956) — Vybudujeme „Baňu mládeže“. (Smena 1957) — Nábor pre Baňu mládeže. (Práca

1957) — Držiteľom štandardy XI. sjazdu KSČ za mesiac jún je aj naďalej nováčka Baňa mládeže. (Lud 1958) — Popoludní zavítali sovietski hostia medzi stavbárov Veľkobane mládeže. (Smena 1958) — Navštívte s nami stavenisko „Bane Čs. sväzu mládeže“. (Veda a technika mládeži 1958) — Včera padol v Bani čs. pionierov v Ostrave svetový rekord sovietskych baníkov z Karagandy. (Pravda 1960) — Prvé uhlie z Bane tretej päťročnice. (Pravda 1961)

Takto sa píšú aj názvy chrámov tohto typu.

Zaujímalí sme sa teda o tzv. Zakázané mesto a Chrám nebies. (Československý šport 1956) — Čínski filmári nakrúcajú farebný dokumentárny film o architektonických pamiatkach v Číne: tzv. Svätyňu piatich pagod, Bránu nebies, cisársky palác, ako aj pohrebiská z čias dynastie Ming. (Arnaud — Martinská) — Na okraji Veľkého jazera stojí ďalší chrám, nazvaný Pagoda dvoch sestier. (Kultúrny život 1957)

Rovnako aj názvy význačných stavieb, ako napr. *Palác národov, Palác kultúry a vedy* (nikdy nie *palác Národov, palác Kultúry a vedy*), názvy brán, víťazných oblúkov, múrov, fontán a pod.

Preto sovietska delegácia mohla s dobrým svedomím opustiť ženevský Palác národov. (Kultúrny život 1955) — Osobitný článok by sme mohli venovať opisu Paláca mládeže. (Svet socializmu 1956) — V Paláci krásnych umení v Bruseli otvorili začiatkom tohto roku impozantnú výstavu sovietskej knihy. (Knížnica 1956) — Na snímke je námestie pri Paláci vetrav Džajpúre. (Práca 1956) — Odtiaľ odišiel Viliam Široký so svojim sprievodom k slávnej „Budove proklamácie“. (Práca 1958) — Don Esteban a don Guilielmo prišli od Brány vetrov. (Lem — Choluj) — Pán de Marenne vstal a kráčal za sluhom po tmavej chodbe tretej brány Saadat — Brány šťastia. (Saddoveanu — Hušková) — Pri Bráne modlitieb zišiel opäť z koňa. (tamže) — Alberta plávala okolo Sochy slobody. (Monodová — Brandobur) — Pohľad na Sochu víťazstva zo záverečných prác na Slavíne. (Práca 1960) — Opäť sme videli, ako upracované ruky kladli kytice a nápisy k nohám obrovskej Sochy republiky na Námestí republiky. (Práca 1958) — Z Malabar Hillu vidíte parsiovskú Vežu smrti. (Ruppeldt) — Parížski robotníci usporadúvajú každoročne slávnostný smútočný sprievod k „Múru komunardov“. (Dejiny novoveku) — Na križovatke Spring-Street, Flinders-Street a Wellington-Street postavia „Bránu olympionikov“. (Život 1956) — Vplyvom tzv. „náboženských strán“ rozšírená je v Izraeli myšlienka, že je potrebné zjednotiť všetky sväté miesta od Múra plaču v Jeruzaleme až po Sinajské steny. (Pravda 1957) — Naraz sa mu zjavila v Bráne smrti verejná poprava víťazného Siniba. (Figuli) — Potom sedávala celé hodiny pred jednou z chýrnych fontán, pred Studňou Famy, pred Dianiným kúpeľom alebo pred Fontánou vetrov. (Feuchtwanger — Mikula) — Po štyroch rokoch zaviala na Veži víťazstva zástava slobodného štátu. (Svet socializmu 1958) — Obišiel dráhu a umiestil oheň na „Vežu národov“. (Lud 1960)

Podobne sa píšú názvy slávnostných siení, miestností.

Najviac stôp po osídlení sa nachádza v „Sieni jedenástich plame-

ňov". (Pravda 1955) — Znovuinštalovaná Sieň vďaka. (Novosti Bratislavy 1954) — Na priečeli „Sály skromných“ nad Kunminským jazerom prekrásneho Letného paláca v Pekine je nápis „Silný vietor prináša šťastie.“ (Život 1956) — Medzi ďalšie zvláštnosti patrí Čínska chyža, Dom mystérií s lonom Matky zeme, Sieň jedenástich plameňov. (Lud 1957)

Uvedené doklady dostatočne svedčia o tom, že s písaním *Ulica partizánov* sa už dnes veľmi často stretávame, ba v niektorých zemepisných vlastných menách existuje jedine tento spôsob písania veľkých písmen.

Poučný je tiež pohľad na vývin písania veľkých písmen v niektorých iných, nie zemepisných vlastných menách. V minulosti písalo sa v nich veľké písmeno na začiatku nezhodného prívlastku, dnes je tu však písanie typu *Ulica partizánov*. Tak J. Damborský⁵ má príklad *deň (sviatok) Slobody*. Podľa dnešnej kodifikácie pravopisnej normy však píšeme *Deň (Sviatok) slobody*, na čo ukazujú príklady *Sviatok práce*, *Deň víťazstva*, ktoré sa výslovne uvádzajú v dnešných Pravidlách slovenského pravopisu. Teda pri názvoch pamätných a významných dní a sviatkov sa už odstránilo písanie typu *ulica Partizánov*. Návrh Pravidiel slovenského pravopisu z r. 1952⁶ žiadal písať veľké písmeno na začiatku nezhodného prívlastku pri názvoch akcií, sjazdov, súťaží, cien, radov, napr. *rad Bieleho leva*, *rad Socializmu*, hoci tiež nie dôsledne v celej skupine názvov, pretože sa tu už uvádzalo písanie *Týždeň bezpečnosti*, *Súťaž tvorivosti mládeže*. Spôsob písania *rad Bieleho leva*, *rad Socializmu* do definitívneho vydania Pravidiel slovenského pravopisu z r. 1953 neprešiel. Tu sa už píše *Rad Slovenského národného povstania*, *Rad práce*.

Písanie *vrch Slobody*, ale *Maratón slobody*, *námestie Republiky*, ale *Rad republiky* atď. vedie nakoniec k neistote pri písaní veľkých písmen v jednotlivých druhoch vlastných mien. Na jednej strane sa pri zemepisných názvoch píše *Vrch slobody*, *Námestie republiky*, *Ulica partizánov* (tieto príklady sme uvádzali vyššie; z hľadiska kodifikácie pravopisu ide však o nesprávne písanie), na druhej strane opačne pri iných, nie zemepisných názvoch sa píše veľké písmeno na začiatku nezhodného prívlastku, napr. *deň Umučenia* (Schultz — Zúbek), *sviatok Poďakovania* (Lewis — Javor) namiesto *Deň umučenia*, *Sviatok poďakovania*. Takýmto kolísaním sa značne narúša stabilita nášho pravopisu. V tejto súvislosti je užitočné pripomenúť si slová Š. Peciar⁷, že „i v jednotlivostiach sa neustálenosť pravopisu pociťuje ako nedostatok alebo aspoň ako nevýhoda“. Pritom kolísanie pri písaní veľkých písmen v názvoch typu *ulica Partizánov* nie je

⁵ J. Damborský, *Slovenská mluvnica pre stredné školy a učiteľské ústavy* I. vyd., Nitra 1930, 93.

⁶ *Návrh Pravidiel slovenského pravopisu*, novinové vydanie, Bratislava 1952, str. X, § 54.

⁷ Š. Peciar, *Zisťovanie a kodifikácia normy*, SR 20, 1955, 246.

jednotlivosťou, takže kolísanie v tomto prípade sa dvojnásobne pocituje ako nevýhoda a nedostatok nášho pravopisu. U menej zbehlých používateľov jazyka vytvára sa takto dojem neustálenosti nášho pravopisu, nejasnosti poučiek, neistoty, nemožnosti naučiť sa správne písať veľké písmená vo vlastných menách, čo koniec koncov vedie neraz k ľahostajnosti a k podceňovaniu otázky písania veľkých písmen vo vlastných menách. Nazdávame sa, že takýto stav nie je potrebné ďalej udržiavať a že je tu možnosť nápravy.

V súvislosti s kolísaním, ktorého sme sa teraz dotkli, treba pripomenúť, že nesprávne písanie „deň Umučenia, sviatok Poďakovania“ predstavuje pomerne ojedinelé výkyvy z platnej kodifikácie pravopisnej normy. Naproti tomu písanie *Ulica partizánov, Vrch slobody* atď. je dnes častejšie než písanie, ktoré žiadajú Pravidlá slovenského pravopisu. Zavedenie písania *Sviatok práce, Deň slobody, Deň víťazstva* viedlo k temer úplnej stabilizácii písania veľkých písmen pri tomto druhu názvov, rovnako aj písanie *Rad práce, Rad socializmu* atď. Ojedinelé výkyvy pri písaní veľkých písmen v týchto druhoch vlastných mien nepochádzajú teda „zvnútra“, ale sú ovplyvňované „zvonku“ skupinou zemepisných vlastných mien. Sme presvedčení, že zavedenie písania *Ulica partizánov, Vrch slobody* atď. by tiež viedlo k ustáleniu písania veľkých začiatočných písmen pri zemepisných názvoch s nezhodným prívlastkom.

Pre naše stanovisko môžeme uviesť ako podporu aj hlasy jazykovedcov, ktorí písali o tejto otázke. Požiadavku písať *Ulica partizánov* (nie: ulica Partizánov) jasne vyslovil už dávnejšie J. Horecký.⁸ S takýmto riešením tejto pravopisnej otázky sa svojho času stotožňoval aj Š. Peciar,⁹ ktorý napísal: „Pri otázke písania veľkých písmen pôjde najmä o ustálenie spôsobu písania takých pomenovaní, ktoré sa skladajú z niekoľkých slov a chápu sa ako vlastné mená (*Slovenské národné povstanie, Veľká októbrová socialistická revolúcia, Ulica partizánov, Námestie slobody, Sviatok práce* ap.). Je tu tendencia písať s veľkým začiatočným písmenom len prvé slovo a potom už len vlastné mená (*Komunistická strana Československa, ale Ľudová republika čínska, správnejšie Čínska ľudová republika* ap.“ Výslovne sa postavil proti písaniu *ulica Partizánov, námestie Mieru, sad Slobody* L. Meliš - Čuga¹⁰. Píše, že by tu „bolo účelnejšie zjednodušiť označovanie ulíc, námestí, sadov ap. v tom smere, aby sa pí-

⁸ J. Horecký, *O veľkých začiatočných písmenách vo vlastných menách*, SR 13, 1947/1948, 53–54.

⁹ Š. Peciar, *O demokratizácii pravopisu*, SR 16, 1950/1951, 268.

¹⁰ L. Meliš - Čuga, *K návrhu nových Pravidiel slovenského pravopisu*, SR 18, 1952/1953, 118; *Diskutujeme o návrhu Pravidiel slovenského pravopisu*, Učiteľské noviny, 20. nov. 1952, str. 8.

salo prvé slovo v združenom pomenovaní s veľkým písmenom, teda podľa vzoru *Molotovova ulica*, *Stalinovo námestie* aj *Námestie mieru* (príp. *Mierové námestie*), *Ulica partizánov* (*Partizánska ulica*), *Sad slobody*, *Nábřežie dukelských hrdinov* (nie *nábřežie Dukelských hrdinov!*)". Rovnaký náhľad zastáva aj autor tohto príspevku. V doterajšej literatúre však chýbajú príspevky, ktoré by obhajovali písanie *ulica Partizánov* na rozdiel od písania *Maratón mieru*, *Turnaj mieru* ap.

Zhrnieme výsledky.

Rozbor zemepisných vlastných mien typu *ulica Partizánov* ukazuje, že vlastným menom v tomto type názvov nie je nezhodný prívlastok *Partizánov*, ale celé pomenovanie. V bežnej pravopisnej praxi sa preto — ako výraz správneho chápania názvov tohto typu z hľadiska vlastných mien — veľmi často píše *Ulica partizánov* namiesto spôsobu *ulica Partizánov*, požadovaného Pravidlami. Písanie podľa Pravidiel sa ešte pomerne dobre drží pri názvoch, ktoré Pravidlá slovenského pravopisu výslovne uvádzajú, pri iných, najmä cudzích zemepisných názvoch tohto typu sa však bežnejšie uplatňuje písanie *Ulica partizánov*. Existujú vlastné mená, v ktorých už dnes je zaužívané písanie typu *Ulica partizánov*, napr. *More dažďov*, *More slz*, *More mrakov* (vlastné mená morí na Mesiaci), *Údolie smrti*, *Planina džbánov*, *Sad slobody*, *Baňa mládeže*, *Veľkobaňa česko-slovenskej armády* atď. Z vývinu písania veľkých začiatočných písmen v iných, nie zemepisných vlastných menách (staršie *rad Socializmu* — dnes *Rad socializmu* a pod.) sa tiež ukazuje oprávnenosť našej požiadavky zaviesť písanie *Ulica partizánov* namiesto *ulica Partizánov*. Za písanie *Ulica partizánov* hovoria aj hlasy niektorých slovenských jazykovedcov, ktorí sa touto otázkou zaoberali. Požiadavku písať *Ulica partizánov* nástojčivo nastoľuje nakoniec aj potreba odstrániť doterajšie kolísanie a neistotu pri písaní všetkých vlastných mien typu *ulica Partizánov*, *sad Slobody*, *Sviatok práce*, *Maratón mieru* atď. v spisovnej slovenčine.

ZPRÁVY A POSUDKY

LEXIKOGRAFICKÝ SBORNÍK. Materiály z porady o prekladových slovníkoch, ktorá bola v dňoch 13.—16. októbra 1959 v Piešťanoch. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1961. Strán 118, brož. Kčs 13,80.

V dňoch 13.—16. októbra 1959 konala sa v Piešťanoch pracovná porada o prekladových slovníkoch. Porada nadväzovala na celoštátnu lexikografickú konferenciu z r. 1952. Stretli sa tu početní československí jazykovedci i redakční pracovníci. Recenzovaný zborník obsahuje referáty, ktoré na tejto porade odzneli. Referáty sú venované rozličným, ale najmä praktickým otázkam.

Úvodný referát mal V. Bl a n á r. Zaoberal sa problematikou dvojazyčných slovníkov na Slovensku. Poukázal na nedostatky starších dvojazyčných a viacjazyčných slovníkov a zdôraznil, že tieto slovníky nemôžu už dnes plniť svoju spoločenskú úlohu. Potom podrobil kritike doterajšiu prax vydávania dvojazyčných slovníkov a podal konkrétne návrhy na zlepšenie dnešnej situácie. Nakoniec načrtnol úlohy, ktoré stoja pred slovenskými lexikografmi.

Všeobecnými zásadami lexikografickej práce sa zaoberal A. V. I s a č e n k o. V úvode svojho referátu hovoril o rozdieloch medzi lexikológiou a lexikografiou. Lexikografia je aplikovaná disciplína, ktorá je k teoretickej jazykovede asi v takom pomere ako technika k matematike a fyzike. Autor nepokladá za správne klásť do protikladu lexikografiu a lexikológiu. Lexikograf nie je „praktickým lexikológom“, ale predovšetkým „praktickým jazykovedcom“. Lexikograf musí poznať problémy všetkých zložiek jazyka od fonetiky cez celú gramatiku až k štylistike. Zložitost lexikografie je predovšetkým v tom, že lexikograf musí vo svojej práci riešiť všeobecné jazykovedné problémy a musí aplikovať celú jazykovednú teóriu na jednotlivé slová. Preto treba venovať veľkú pozornosť teoretickej príprave lexikografov. V inštitúciách, kde sa pracuje na slovníkoch, musí sa pestovať predovšetkým jazykovedná teória. Každý slovník musí byť tak vo svojej materiálovej časti ako i vo svojom metodologickom postoji na úrovni dnešnej vedy. Ďalej Isačenko zdôrazňuje, že dnes nemožno písať ani najmenší vreckový slovník bez excerpcií a bez spoľahlivej kartotéky. V závere referátu Isačenko vyslovil názor, že dvojazyčný slovník nemôže byť iný ako prekladový. Základom významového členenia má byť „prekladový význam“, a nie sémantická štruktúra slova v pôvodnom jazyku. Zásadu prekladovosti treba zachovať všade, kde sa len dá.

Niektorými problémami dvojazyčných slovníkov zaoberal sa vo svojom príspevku i Š. P e c i a r. Na materiáli z pripravovaného česko-slovenského slovníka ukazuje, že základnou metódou dvojazyčného slovníka je hľadanie presných ekvivalentov v druhom jazyku a že heslo sa spravidla člení podľa ekvivalentov, nie podľa významov. V istých odôvodnených prípadoch, keď ide o slová so zložitou významovou štruktúrou, možno členenie hesla podľa ekvivalentov kombinovať s členením podľa významov. V ďalšej časti svojho príspevku sa Peciar zaoberá niektorými otázkami stavby hesla a výberu slov v česko-slovenskom a slovensko-českom slovníku. Zdôrazňuje, že náročnejší česko-slovenský alebo

slovensko-český slovník nemôže byť prísne diferenciálnym slovníkom. Treba v ňom zachytiť v premyslenom výbere aj celkom zhodné heslové slová s ich typickými spojeniami a frazeológiou. Týmto sa však do istej miery zväčší rozsah slovníka. Preto treba hľadať spôsob, ako by sa dosiahla úspora miesta. Úsporu možno dosiahnuť už pri spracovaní hesla členením hesla podľa ekvivalentov, miernym hniezdovaním a výberom slov.

O problémoch terminologických slovníkov hovoril J. Horecký. Zdôrazňuje, že ešte viac ako v bežných prekladových slovníkoch treba sa v odborných i terminologických slovníkoch vyhýbať „prekladaniu“ termínov z východiskového jazyka do prekladového jazyka. V týchto slovníkoch nejde o preklad, o prevod vnútornej formy termínu do jazyka, do ktorého sa prekladá, ale o substituovanie termínu z východiskového jazyka termínom z jazyka, do ktorého sa prekladá. Okrem ekvivalentu je užitočné uvádzať v odbornom slovníku rozličné pomocné identifikačné prostriedky, ako napr. chemické vzorce a symboly fyzikálnych hodnôt. Netreba sa vyhýbať ani sémantizácii inak nejasných ekvivalentov poznámkou, vysvetlením v zátvorke.

J. Kohout vychádza vo svojom referáte zo skúseností na Veľkom rusko-českom slovníku. Zaoberá sa otázkou, čo považovať za termínový výraz a čo teda označovať a prečo označovať príslušnou skratkou. Termín sa označuje preto, aby sa ukázalo, že je súčasťou výraziva, ktoré sa do istej miery odlišuje od bežnej reči, že výber ekvivalentu, ktorý je uvedený v slovníku, je tiež naznačeným okruhom obmedzený. O kvalite prekladového slovníka rozhoduje kvalita a spoľahlivosť ekvivalentu. Potom sa autor zaoberá synonymikou termínov a otázkou, či uvádzať terminologické výrazy ako samostatné heslá alebo ako súčasť hesiel. Terminologický materiál v slovníku nie je prenesením tohto materiálu z odborných slovníkov. Je to výber časti tohto materiálu podľa istého kľúča, jeho opis podľa istých zásad, jeho spracovanie do heslových odsekov podľa sémantickej štruktúry daného slova, podľa formálnej stránky pomenovania a podľa povahy ekvivalentu.

I. Poldauf v teoreticky premyslenom referáte sa zaoberal výberom slov v stredných, malých a vreckových prekladových slovníkoch. Prekladový slovník môže mať podľa neho funkciu interpretačnú, tlmočnicku alebo prekladateľskú. Prekladové slovníky delí autor podľa zamerania na používateľa, podľa vypracovanosti, podľa činnosti, pri ktorej si ním používateľ má pomáhať, a podľa toho, na aký jazykový prejav je táto činnosť zameraná. Slovník môže byť zameraný na materinský jazyk používateľa, alebo na cudzí jazyk. Sovietsky jazykovedec L. V. Ščerba z toho vyvodil záver, že dvojjazyčný slovník by mal existovať v štyroch podobách, napr. nemecko-český a česko-nemecký pre Čechov, nemecko-český a česko-nemecký pre Nemcov. Nijaký slovník nemôže pri všetkých druhoch hesiel vyčerpať všetky prekladové možnosti a zároveň viesť k správne mu výberu z týchto možností. V takomto prípade by sme podľa autora opúšťali pole lexicografie a vstupovali by sme na pole lexicológie. Každý prekladový slovník je len pomôckou na vyhľadanie ekvivalentov, „stavebných kameňov“ jazykového prejavu. Nie je v zásade pomôckou pre správne zostavenie prejavov v druhom jazyku.

Ďalej autor charakterizuje jednotlivé typy slovníkov. Vreckový slovník má rýchlo informovať o obsahu jazykových prejavov najnižšej, praktickej roviny. Kritériom pre výber slov pre vreckový slovník by mal byť podľa autora „muž v cudzine“, to znamená, že takýto slovník má pomáhať pri interpretácii všetkých

jazykových prejavov najnižšej roviny. Veľký slovník podľa Poldaufa by mal byť pomôckou pre prekladateľov krásnej, odbornej i vedeckej literatúry. Preto treba pri veľkom slovníku pamätať na styčné body s výkladovým slovníkom. Najnižšou rovinou stredného slovníka je podľa autora spisovný jazyk neodobného prejavu.

D. Kollár vo svojom referáte zdôrazňuje, že rozsah slovníka nie je dostatočným kritériom pre delenie slovníkov. Jediným správnym kritériom je — ako to vyjadril L. Kopeckij — zameranie slovníka a z toho vyplývajúce spracovanie. Potom sa referent podrobnejšie zaoberá vreckovým slovníkom a hovorí, že tzv. „vreckovosť“ nemá sa dosahovať vynechaním gramatického aparátu a úplným zjednodušením sémantickej štruktúry heslového slova, ale starostlivým výberom slov v širokom zmysle.

M. Helcl sa sústredil na otázku spracovania homoným v dvojjazyčnom slovníku. Najprv skúma túto otázku v troch konkrétnych slovníkoch. Zisťuje, že medzi týmito troma slovníkmi sú veľké rozdiely v spracovaní homoným, hoci sa v nich už mohli odraziť nové názory na slovnú zásobu. Nejednotnosť v spracovaní homoným nie je len medzi rozličnými slovníkmi, ale i v rámci jednotlivých slovníkov. Homonymá by sa v dvojjazyčných slovníkoch mali spracúvať v samostatných heslách. Iba pri vreckových slovníkoch možno homonymá spracovať v jednom hesle, pravda, pritom treba náležite rozlíšiť význam.

Problémami frazeológie sa zaoberá K. Oliva. Za frazeologickú jednotku pokladá ustálené slovné spojenie vyjadrujúce v úplnej väčšine prípadov jednu určitú sémantickú jednotku. Toto spojenie môže byť petrefakt, alebo je to spojenie, členy ktorého sa dajú v obmedzenej miere vymeniť, sémantická výslednica je však tá istá. Prvým prípadom sú jednak príslovia a porekadlá a jednak uzuálne spojenia. Druhým prípadom sú frazeologické jednotky ustálené spravidla v dvoch, zriedkavejšie vo viacerých podobách. Inou skupinou sú zasa ustálené slovné spojenia z oblasti terminológie. Autor na materiáli poľsko-českého slovníka uvádza príklady na jednotlivé spomenuté skupiny frazeologických jednotiek. Rozsah a výber frazeologických jednotiek pre jednotlivé druhy slovníkov závisí na hĺbke vypracovanosti slovníka. O množstve frazeológie v slovníku rozhoduje podľa autora rozsah slovníka a okruh jeho používateľov. V závere svojho príspevku sa Oliva zaoberá voľnými spojeniami v dvojjazyčnom slovníku. Voľné spojenia sa môžu v slovníku vyskytovať ako exemplifikačný materiál. I tu záleží na veľkosti slovníka a na jeho celkovej vypracovanosti.

Otázkou ekvivalentu v dvojjazyčnom slovníku sa zaoberá L. Ďurovič. Dvojjazyčný slovník má podľa Ďuroviča ukázať, ako a ktoré lexikálne prostriedky nejakého jazyka zodpovedajú lexikálnym prostriedkom východiskového jazyka. Za ekvivalent pokladá pomenovacu jednotku, význam ktorej je totožný s významom východiskového slova ako celku alebo s významom niektorej jeho časti. Ekvivalent má byť zodpovedajúcim pomenovaním, a nie výkladom. Kritérium dosaditeľnosti slova do kontextu musí jasne ukázať, čo je ešte ekvivalentom, a čo už výkladom. To však neznamená, že kritériom správnosti ekvivalentu je prehodenie východiskového slova a ekvivalentu — tzv. spätný preklad. Slovník platí vždy iba v jednom smere. Ďalej autor venuje pozornosť otázke vnútorného členenia hesla, teda otázke vydelenia osobitného významu v hesle. Dvojjazyčný slovník musí ukázať počet prekladových významov a podmienky, za ktorých sa tieto významy realizujú. V prekladových slovníkoch je dôležitá sémantizácia. Čím je ekvivalent neznámejší alebo špecializovanejší, tým nutnejšia je presná

sémantizácia. Pri sémantizácii sa používajú exemplifikácie a vysvetlivky. Nakoniec sa autor zaoberá prípadmi, v ktorých ťažko dať v slovníku plný a presný ekvivalent.

Viac-menej praktickým lexikografickým otázkam venujú vo svojich príspevkoch pozornosť E. Sekaninová a E. Kučerová. Sekaninová sa zaoberá výstavbou hesla v prekladových slovníkoch stredného, malého a vreckového typu. Autorka hovorí o heslovom slove, o vydelení prekladových významov, o určení presného ekvivalentu, o sémantizácii, o exemplifikácii, o umiestnení ustálených spojení, frazeologických jednotiek a gramatických ukazovateľov v hesle a o hniezdovaní.

Gramatickým aparátom v dvojjazyčných slovníkoch stredného, malého a vreckového typu sa zaoberá E. Kučerová. Podľa referentky má gramatický aparát v slovníku dve funkcie: 1. poskytuje informáciu a 2. slúži ako jeden zo spôsobov sémantizácie. Inak treba riešiť otázku gramatického aparátu v slovníkoch stredného typu a inak v malých a vreckových slovníkoch.

Ďalej zborník prináša krátku zprávu B. Mencáka o medzinárodnej konferencii o dvojjazyčných slovníkoch v Lipsku a záznam z bohatej diskusie, v ktorej si účastníci konferencie vymenili názory na jednotlivé otázky súvisiace s tvorbou dvojjazyčných slovníkov.

Vydanie zborníka bolo užitočné. Zborník bude slúžiť ako praktická pomôcka autorom dvojjazyčných slovníkov. Nájdú v nej vhodného pomocníka pri riešení jednotlivých lexikografických problémov.

Š. Michalus

KNÍŽKA O JAZYCE A STYLU SOUDOBĚ ČESKÉ LITERATURY. Cyklus statí pracovníků Ústavu pro český jazyk ČSAV. Orbis, Praha 1961, str. 202, viaz. Kčs 11,60.

Boje o čisto estetickú funkciu jazyka v umeleckom diele sú v dnešnej jazykovede i literárnej vede už prekonané. No niekedy sa ešte zachádza do druhej krajnosti a tvrdí sa, že jazyk v umeleckom diele nemá estetickú, ale iba komunikatívnu funkciu. Miesto a funkciu jazyka v umeleckom diele rozoberali svojho času v rozhlasových reláciách pracovníci Ústavu pre český jazyk ČSAV a teraz tieto príspevky vydávajú knižne.

V úvodnej kapitole knižky sa veľmi dôrazne konštatuje, že by síce nebolo správne pokladať za estetický prvok v umeleckom diele iba jazyk, ale že bez rozboru jazykových prostriedkov nemožno ani správne pochopiť literárne dielo v jeho úplnosti. Je tu vždy dialektická jednota obsahu a formy (formy jazykovej), preto pre poznanie a zhodnotenie literárneho diela treba poznať jeho tematický a ideový obsah, ale v nie menšej miere i jeho jazykové stvárnenie.

Jazykové prostriedky v umeleckom diele sú veľmi rozmanité. Odlišujú sa nielen podľa jednotlivých žánrov, ale aj podľa autorov a prirodzene aj podľa literárnych smerov a vývinových období. Preto sa nám zdá, že rozčlenenie jednotlivých úvah podľa umeleckej prózy, poézie a drámy nevystihuje v úplnosti rozdiely v jazykových prostriedkoch. Takto sa vo všetkých troch oddieloch objavujú približne rovnaké kapitoly o stavbe vety a o slovnej zásobe.

Pravda, z hľadiska výkladu základných pojmov je takéto rozčlenenie účelné. A treba zdôrazniť, že výklady vo všetkých troch oddieloch sú skutočne názorné a pomerne dobre zladené.

Najrozsiahlejší je oddiel o umeleckej próze. Postupuje sa tu od všeobecnejších, lepšie povedané kompozičných prostriedkov (tzv. skazové vyprávanie, subjektívizované vyprávanie, rozvíjanie epického deja, vnútorný monológ) cez stavbu vety k slovnej zásobe a uzatvára sa poznámkami o jazykových a slohových výbojoch v modernej historickej próze.

Nemožno tu reprodukovat ani len najzákladnejšie myšlienky a postrehy rozvádzané v tomto oddiele, pretože v každej kapitolke sa podáva veľa faktov. Možno len pripomenúť, že najmä výklady o kompozičných prvkoch prinášajú veľa nových poznatkov pre pochopenie jazykovej stavby umeleckej prózy. Pri rozbere slovnej zásoby sa zámerne nekladú na prvé miesto spôsoby využívania obrazných pomenovaní a prirovnaní, ale rozoberá sa účinnosť všedného slova, využívanie neutrálnych slov a prenikanie slov hovorových a čiastočne aj nárečových. V kapitolkách o jazyku humoristickej prózy a historického románu sa podávajú typické znaky jazyka K. Poláčka, resp. V. Vančuru. Oboje kapitolky tak tvoria vhodný záver oddielu o umeleckej próze, lebo sa v nich aplikujú poznatky z predchádzajúcich kapitoliek na rozbor konkrétneho diela.

Hoci v poézii má jazykové vyjadrenie väčší podiel na umeleckej kvalite než v umeleckej próze, predsa sa jazyku poézie v recenzovanej knižke venuje menej pozornosti. Je to azda preto, že mnohé pojmy klasickej poetiky sú všeobecne známe. Predsa však treba upozorniť na poznámky o vetnej stavbe vo verši, o rozpätí básnického slovníka v súčasnej českej poézii a o dynamike slova v poetickom diele.

Podobnú štruktúru má aj oddiel o dramatickej literatúre. Po výklade o osobitných znakoch dramatického diela, o dialógu a monológovi nasledujú kapitolky o vetnej stavbe a slovnej zásobe. Osobitne sa upozorňuje na zvukovú stránku drámy.

Všetky kapitolky *Knižky o jazyce a stylu soudobé české literatury* sa v hojnej miere opierajú o konkrétny materiál, citujú sa v nich vhodne volené a názorné príklady. Výklady sú preto zrozumiteľné všetkým znalcom a milovníkom českej literatúry. No veľký úžitok by ich čítanie prinieslo aj milovníkom slovenskej literatúry. A mali by byť podnetom pre širší a dôkladnejší výskum jazykových a štylistických prostriedkov aj v slovenskej jazykovede a literárnej vede.

J. Horecký

ROZLIČNOSTI

Algoritmus. — Slovo *algoritmus* a jeho odvodeniny *algoritmický*, *algoritmizácia*, *algoritmizovať* sa píše spravidla s mäkkým *i*, no občas sa vyskytuje aj podoba „algorytmus“ s tvrdým *y*. Pri písaní „algorytmus“, „algorytmizácia“ zrejme vplýva analógia so slovami *rytmus*, *rytmizácia*. Je to však naozaj len analógia, lebo slovo *algoritmus* nemá nič spoločného s rytmom.

Slovom *algoritmus* sa dnes označuje presný a prísne formálne opísaný návod pre činnosť na riešenie istej úlohy (nie iba matematickej). Preto sa veľmi často hovorí o zostrojení algoritmu pre strojový preklad. Známy je však aj Euklidov *algoritmus* pre nájdenie najväčšieho spoločného menovateľa dvoch čísiel.

Základom slova *algoritmus* je meno uzbeckého matematika z 9. storočia, ktorý zoznámil Európu s desiatkovou sústavou v diele vydanom neskôr v latinčine pod názvom *Algoritmi Indorum*. Tento matematik sa volal Mohamed al Chorezmi. Prispôbením jeho mena latinčine vznikol názov *algorismus* a pravdepodobne analogickým pôsobením gréckeho slova *arithmos* (číslo, porov. dnešné *aritmetika*) sa už v spomínanom latinskom preklade zmenil na *algoritmus*.

Nejde teda o vzťah k slovu *rytmus*, ale o meno istého vedca, ktoré sa prispôbilo latinskej hláskovej sústave. Preto píšeme slovo *algoritmus* a jeho odvodeniny s mäkkým *i*.

J. Horecký

Bivuak, či bivak? — V *Slovníku slovenského jazyka I*, Bratislava 1959, na str. 97 uvádza sa podstatné meno *bivuak* s indexom *kniž*. Tak isto sa tam zaznamenáva od neho odvodené sloveso *bivuakovať* ako knižné slovo. Zdá sa, že tieto údaje nášho najnovšieho slovníka — i keď sú v zhode s doterajšou lexikografickou praxou — nevystihujú všeobecný úzus, a preto nie sú celkom správne. Treba totiž uvážiť dve veci: jednak písanie uvedených slov a jednak ich hodnotenie ako knižných slov (rozumej slov, „ktoré sa v bežnej hovorenej reči nepoužívajú, ale sú charakteristické pre knižný štýl, najmä vedecký alebo publicistický“, ako sa to uvádza v úvode nášho slovníka na XII. strane).

Aby sme pochopili podstatu nadhodenej otázky, musíme si aspoň v skratke uviesť etymológiu slova *bivuak*.

Podstatné meno *bivuak* vo význame tábor, nocľah pod holým nebom (rozumej bez stanov alebo iného prístrešia) je dnes priam medzinárodné slovo. Korene má v staršom nemeckom výraze *büwacht*, ktoré ako vojenský termín prešlo do francúzštiny a ustálilo sa v dvoch podobách: *bivac* a *bivouac* (vyslov: *bivak*, *bivjak*). Podľa údajov niektorých slovníkov dnes je častejšia podoba *bivouac* (pozri napr. *Nouveau dictionnaire illustré Simon*, Paríž 1937). Z francúzštiny sa toto podstatné meno dostalo do iných jazykov, napr. aj do angličtiny. Aj tu sú dva výslovnostné varianty, ktoré zhruba odzrkadľujú spomínané dublety vo francúzštine.

Treba ešte uviesť, že už vo francúzštine sa popri význame vojenského termínu vypracoval aj význam športového termínu. No spomínaný dvojtvar nesúvisí s týmto rozštiepením významu.

Iba s istou mierou pravdepodobnosti môžeme tvrdiť, že variant *bivuak* vo vý-

zname vojenského termínu sa rozšíril aj do strednej Európy. Pravda, slovo *bivuak* sa ako vojenský termín u nás už bežne nepoužíva. Toto slovo sa teda používa viac v športovom prostredí. Je to športový, presnejšie turistický alebo horolezecký termín. V tejto oblasti je to bežný termín. Tak potom môžeme azda hodnotiť slovo *bivuak* ako knižné slovo iba v rámci vojenskej terminológie. Ale v úlohe horolezeckého termínu je to bežné slovo patriace do nepríznakovej vrstvy slovnej zásoby.

Horolezecký termín má však u nás zväčša podobu *bivak*, a nie *bivuak*. Len podoba *bivak* je doložená aj v našich dokladoch v kartotéke Ústavu slovenského jazyka. Tak isto máme doložené aj odvodené sloveso *bivakovať* vo význame táboriť pod holým nebom (najmä pri horolezeckom výstupe).

Treba uviesť, že v našich slovníkoch od P. Tvrdeho až po náš najnovší slovník zaznamenáva sa iba podoba *bivuak*, *bivuakovať*. V slovníkoch češtiny sa naopak zaznamenáva iba forma *bivak*, *bivakovať* (pozri napr. *Příruční slovník jazyka českého I*, 1935—1937 a *Slovník spisovného jazyka českého I*, 1960).

Podľa zachyteného úzu ako aj s ohľadom na českú normu bude vari potrebné najmä vo význame športového termínu pripustiť aj v norme spisovnej slovenčiny popri staršom tvare *bivuak*, *bivuakovať* aj bežný tvar *bivak*, *bivakovať*. Ďalej bude treba práve pre tento športový termín uviesť iný zaraďujúci index. Keďže tento termín nie je knižným slovom, netreba pri ňom uvádzať nijaký index, alebo index *šport.* (= športový výraz). Takto sa vari lepšie vystihne úzus súčasnej spisovnej slovenčiny, i keď to bude znamenať odklon od spracúvania slova *bivuak*, resp. *bivak* v doterajších našich slovníkoch.

J. Ružička

Kozmonaut — astronaut. — Po úspešnom lete sovietskeho letca J. A. Gagarina do vesmíru čoraz viac sa stretávame so slovami *kozmonaut* a *astronaut*, ktorými rozumíme kozmického letca, cestovateľa do vesmíru. Obe slová sa používajú v tom istom význame, pričom — ako ukazuje materiál — prevláda slovo *kozmonaut*.

Uveďme príklady z tlače (z Pravdy), ako sa obe slová vo svojej pomenovacej funkcii udomáčuujú v našej slovnej zásobe: *J. A. Gagarin — kozmonaut.* — *Kozmonaut J. A. Gagarin je takmer pripravený k letu do vesmíru.* — *Čo prežil kozmonaut v priebehu letu.* — *Prvý kozmonaut v dejinách major Gagarin mal pred mesiacom 27 rokov.* — *Vo chvíli, v ktorej som písal tieto riadky, prvý astronaut dejín bol nad Afrikou.* — *Technické sily, ktoré astronauta s hviezdou na klopni vyniesli ku hviezdám, sú sily mieru.*

Aj v brožúre *Prvý človek vo vesmíre* (kolektív, Bratislava 1961) sa používa slovo *kozmonaut*, iba v jednom prípade (str. 8) *astronaut*: *Vypustenie kozmickej lode „Vostok“ na obežnú dráhu okolo Zeme prekonal astronaut Gagarin uspokojivo* (takisto ako v tlačových zprávkach, podľa ktorých bola brožúra zostavená).

Z uvedeného vidno, že medzi oboma slovami sa nerobí významový rozdiel, pričom sa častejšie používa slovo *kozmonaut*. Naskytá sa otázka, ktoré pomenovanie je výstižnejšie, systémovejšie a ako termín priezračnejšie.

Každé nové pomenovanie sa zaraďuje do sústavy jestvujúcich pomenovaní v jazyku. Pri duplicite si jazyk zo synonymnej dvojice vyberá to slovo, ktoré adekvátnejšie vystihuje daný pojem.

Letecký termín *kozmonaut* (príp. *astronaut*) je nové slovo a preto sa neuvádza ani v jednom z doterajších slovníkov. Podľa slovotvorného postupu obdobné je

slovo *astronaut* „letec, vzduchoplavec“ a staršie slovo *argonaut* (podľa gréckeho bájoslovía „plavec za zlatým rúnom na lodi Argó“).

Doprava vo vzduchu na aerostatoch (vzduchoplavba) menuje sa *aeronautika* a teória letov vo svetovom priestore mimo hraníc zemskej atmosféry *astronautika*. Tento termín sa uvádza aj v *Slovníku slovenského jazyka I* (Bratislava 1959, str. 51). K slovu *astronautika* sa pripája slovo *astronaut*, *astronautický* atď. Do tohto okruhu patria medzinárodné slová: *astronavigácia*, *astronómia*, *astrognózia*, *astrometria*, *astrometeorológia*, *astroskopia*, *astrospektroskopia*, *astrobotanika*, *astrofyzika*, *astrochémia*, *astrofototypia*, *astrofóbia* ... Tento okruh starých kultúrnych slov je čo do produktívnosti tvorenia nových slov viac-menej uzavretý.

Popri slove *astronautika* sa novšie náuka o medziplanetárnych letoch človeka nazýva *kozmonautika*. K slovu *kozmonautika* je pritvorené činiteľské podstatné meno mužského rodu *kozmonaut* (prechýlením by bolo *kozmonautka*), prídavné meno *kozmonautický* a pod. Do tohto sémantického okruhu patria medzinárodné slová *kozmológia*, *kozmonómia*, *kozmogónia*, *kozmobiológia*, *kozmochémia*, *kozmozgrafia* ...

Nové termíny sa dnes tvoria od slova *kozmos* „vesmír“ (príp. zloženiny s *kozmo-*). Väčšiu frekvenciu slova *kozmonaut* podporuje ďalej to, že kým toto slovo súvisí s bežným slovom *kozmos* (hranice kozmu, let človeka do kozmu, spojenie s kozmom ... , *kozmodróm*, *kozmooplán*, *kozmostráda* ...) a najmä s produktívnym typom združených pomenovaní s prídavným menom *kozmický* (*kozmická raketa*, *kozmická loď*, *kozmický priestor*, *kozmická sústava*, *kozmický let*, *kozmický letec*, *kozmické žiarenie*, *kozmické lúče*, *kozmická hmota*, *kozmické častice*, *kozmický prach*, *kozmické teleso*, *kozmické železo*, *kozmická pozorovacia stanica*, *kozmická doprava*, *kozmická rýchlosť*, *kozmický skafander*, *kozmická kabína*, *kozmická katastrofa*, *kozmická éra*, *kozmická magistrála*, *kozmický kalendár* ...), slovo *astronaut* takúto oporu v jazyku nemá.

Rozvoj slovnej zásoby v oblasti medziplanetárnych letov vidno napr. na slovenskom preklade fantastického románu J. Verna, *Cesta na Mesiac*, v ktorom sa *kozmonaut* pomenúva ešte len slovom *cestovateľ*: *Každému prišlo na um, že smeli cestovatelia, uzavreť v strele, taktiež počítajú tieto strašné sekundy. — Keď už by cestovatelia, uzavreť v novej obežnici, nedosiahli svoj cieľ, tvorili by takto aspoň časť slnečného systému, krúžili by okolo Mesiaca* (51, 57; preložil J. Sitniansky, Bratislava 1955).

Je v povahe jazyka, že nevýraznú synonymitu slov vylučuje. Pretože sa slovo *astronaut* ani sémanticky ani štylisticky od pomenovania *kozmonaut* nedištančuje, zdá sa podľa materiálu, že si tieto dve slová nateraz ešte konkurujú. Avšak už teraz sa črtá rozdiel, že termínom *kozmonaut* sa označuje kozmický letec pre „bližšie“ kozmické lety a slovom *astronaut* letec pre vzdialenejšie lety v medzi hviezdnych priestoroch. No preto, že vývoj tak ďaleko ešte nedospel, nemá pre nás slovo *astronaut* ten konkrétny obsah ako *kozmonaut* a tým je aj jeho frekvencia nateraz menšia.

Sme iba na začiatku prvých úspešných pokusov s prenikaním človeka do vesmíru. V súvislosti s rozvojom kozmonautiky bude sa i kozmonautická terminológia vyvíjať a diferencovať podľa všetkých tých perspektív, ktoré si my nateraz ešte azda ani dobre predstaviť nemôžeme.

A. Keder

ODPOVEDE NA LISTY

Matejov — Matejovová. — J. R. z Košíc: „Môj dobrý priateľ sa volá Matejov. Nedávno sa ženil a jeho ženu volajú Matejovová i Matejová. Chcel by som vedieť, ako sa volá úradne. Ako ju máme volať, aby to bolo správne, podľa slovenskej gramatiky?“

Odpoveď: V spisovnej slovenčine platí pravidlo, že priezvisko vydatej ženy sa odvodzuje od priezviska jej muža pridaním prípony *-ová*. Keď toto pravidlo uplatníme pri mene *Matejov*, teda *Matejov+ová*, dostaneme ženské priezvisko *Matejovová*. Ako vidieť, riešenie tohto problému je celkom jednoduché. No treba sa spýtať, prečo tu vznikla dvojakosť (prečo sa vraví *Matejovová* aj *Matejová*). Je to preto, lebo v mužskom priezvisku *Matejov* je už prípona *-ov* a jej hlásková podoba sa ešte raz opakuje v prípone ženských priezvisk *-ová*. Pri ženskom priezvisku *Matejovová* preto mimovoľne vznikne dojem, akoby tu bola akási zdvojená prípona. Pri bežnom používaní mena sa táto domnele zdvojená prípona zjednodušuje a vzniká podoba „*Matejová*“. Pravdaže, takto pozmenené meno nezodpovedá uvedenému gramatickému pravidlu a nekryje sa ani s úradným znením mena, lebo úradné záznamy vlastných mien sa pridŕžajú spomínaného pravidla.

Našu odpoveď zhrňujeme do tohto krátkeho poučenia: Aj od mien typu *Matejov*, *Miškov*, *Matúšov* ženské mená tvoríme príponou *-ová*: *Matejová*, *Miškovová*, *Matúšovová*. Tieto mená možno dobre odlišiť od mien *Matejová*, *Mišková*, *Matúšová*, odvodených od mužských mien *Matej*, *Miško*, *Matúš*. Obidva rady blízkych ženských priezvisk treba odlišovať od privlastňovacích prídavných mien: 1. *Matejovova*, *Miškovova*, *Matúšovova* a 2. *Matejova*, *Miškova*, *Matúšova* (čiapka, žiadosť, práca; žena, dcéra).

Bača — bačovka. — L. S. zo Šulekova: „Ako učitelia často diskutujeme o rozličných otázkach, teda aj o jazykovedných. Nedávno sme sa zastavili pri probléme ženských mien v rozličných zamestnaniach. Takmer všetky zamestnania zastávajú dnes i ženy. Podľa toho treba odvodzovať aj ženské názvy zamestnaní. Ale ako je to s podstatným menom *bača*? Možno od neho odvodiť podst. meno ženského rodu, a keď, ktorou príponou?“

Odpoveď: Nepochybujeme o tom, že by salaš nemohla viesť a mať na starosti aj osoba ženského pohlavia. Neprichodí nám tu rozhodovať, či na prácu, ktorá je často spojená s pobytom na horských lúkach, ďaleko od dediny — je súcejší muž alebo žena. Za svoju úlohu v tomto prípade pokladáme len rozhodnúť, či možno od všeobecného mena *bača* utvoriť ženskú paralelu, a uviesť jej podobu.

Priznáme sa, bolí sme v pomykove, keď sme sa dali do riešenia nastoleného problému. No jedno nám bolo hneď isté, že ženskú paralelu tu utvoriť treba — že totiž nemožno podstatné meno *bača* použiť aj na pomenovanie ženy. Vylúčili sme teda možnosť, že by podst. meno *bača* mohlo byť mužského i ženského rodu, podľa toho, či príslušné zamestnanie vykonáva muž alebo žena.

Po dlhšom premýšľaní a diskusii v kolektíve pracovníkov Ústavu slovenského

jazyka sme sa rozhodli za takéto riešenie. — Popri podst. mene mužského rodu *bača* jestvuje v spisovnej slovenčine príbuzné a z neho utvorené podst. meno ženského rodu *bačovka*. Toto slovo je dobre známe a v ľudovej reči označuje (alebo donedávna označovalo) bačovu ženu. Radíme rozšíriť význam tohto podst. mena a používať ho aj vtedy, keď ide o pomenovanie ženy vo funkcii osoby, ktorá vedie prácu na salaši (pasenie oviec, dojenie, spracovanie mlieka, syra atď.). Ťažko totiž nájsť vyhovujúcu príponu, ktorá by odlišila meno bačovej ženy od označenia osoby vedúcej pastiersky kolektív. Okrem toho nemožno tu siahnuť ani po dvojici *salašník* — *salašníčka*, pretože táto dvojica aj naďalej bude slúžiť na označenie osôb, ktoré kontrolujú prácu na salaši, teda „majú pod rukou“ aj baču (a teraz, ako sa ukazuje, aj bačovku).

V zmysle našej odpovede dostáva slovo *bačovka* okrem svojho pôvodného významu „bačova žena“ druhý význam „žena, ktorá vedie prácu na salaši“. I keď nepredpokladáme, že by sa po tejto našej odpovedi horské jednotné roľnícke družstvá na Slovensku rozhodli stavať na čelo salašov ženy — nepochybujeme o tom, že slovo *bačovka* v druhom význame dôjde svojho uplatnenia. Možno predpokladať, že budeme mať potom trojicu slov *bača* — *bačovka* (meno zamestnania) — *bačova žena*.

Prosíme tých našich čitateľov, ktorým je problém vecne blízky, aby k nášmu riešeniu zaujali stanovisko, najmä ak s riešením nesúhlasia.

Občania, členovia a občianstvo, členstvo. — J. R. z Košíc: „V Požiarniku som čítal takúto vetu: ‚Len zapojením všetkého členstva splníme svoju úlohu.‘ Nemalo by sa radšej písať členov namiesto členstva? — Z Práce som si označil voľačo podobné: ‚Občianstvo bolo pospolu‘. ‚Členstvo odhlasovalo‘. Ja by som tu napísal občania a členovia. — Zaujmite k môjmu náhľadu stanovisko.“

Odpoveď: Ukazuje sa, že náš dopisovateľ má jemné jazykové povedomie. Pri podstatných menách *občianstvo* a *členstvo* ho totiž (vedome alebo podvedome) mylí to, že majú dva významy: 1. príslušnosť (k členom, občanom), 2. kolektív členov, občanov. Okrem toho podst. meno *občianstvo* má aj význam „preukaz o príslušnosti medzi občanov istého štátu“. Len zo súvislosti pobádame, v ktorom význame sa slová *občianstvo* a *členstvo* práve používajú; naproti tomu podstatné mená *občania*, *členovia* jednoznačne pomenúvajú kolektív osôb. Okrem toho tieto podstatné mená sú konkrétnejšie, povedali by sme priamejšie, a čo je hlavné, majú len jeden význam. Naproti tomu podst. mená *občianstvo* a *členstvo* (vo význame občania, členovia) vyznievajú s istou dávkou strojenosti a úmyselného odďaľovania sa od toho, o čom je práve reč. Preto priam smiešne by vyznelo oslovenie „Milé občianstvo“ alebo „Veľavážené členstvo“. Pri takomto použití slov *občianstvo* a *členstvo*, akoby sme chceli vidieť len akúsi kolektívnu veľičinu, ale prehliadali jednotlivcov, z ktorých sa ona skladá.

Ukazuje sa, že ide viac-menej o problém štylistického rázu: o výber z dvoch synonym.

Vzhľadom na to, že slová *občianstvo* a *členstvo* (ak sa používajú ako hromadné) robia dojem hľadanej abstraktnosti a umelej neadresnosti, súhlasíme s mienkou nášho košického dopisovateľa. V publicistickom a popularizujúcom štýle na označenie príslušníkov istého spolku a štátu odporúčame dávať prednosť názvom *občania*, *členovia*.

Hlas je tvoj, lenže pieseň cudzia. — V. P-ová z Levíc: „Počúvala som pred nečinnom v dramatizovanej rozhlasovej úprave preklad Šolochovovho románu Rozoraná celina. Pamätám sa, že jeden z hrdinov románu hovorí druhému tieto slová: „Hlas je tvoj, lenže pieseň cudzia!“ Ako tomu treba rozumieť?“

Ide o výstižné porekadlo, ktoré možno použiť ako posmešnú výčitku, keď sa niekto oháňa v reči takým voľáčim, čo sám nevymyslel — teda vtedy, keď ktosi vystupuje len ako reproduktor, hrubo povedané — ako hlásna trúba cudzích náhľadov. V tomto prípade, ako sme si v rozhlasovej hre zistili, ide o charakteristiku výrokov kulaka Grigorija Bannika, ako sa im priučil u Frola Nadrapeného. V jeho duchu Grigorij bojuje proti kolchozom. Vyslovuje myšlienky svojho kulackého spoločníka Frola, s ktorým mali kedysi spoločnú „mašinu“. Výrok *Hlas je tvoj, lenže pieseň cudzia* hádže Grigorijovi do očí robotník Davydov.

Z povedaného už dosť zreteľne vysvitá obsah porekadla. Keď niekomu povieme *Hlas je tvoj, lenže pieseň cudzia*, to akoby sme mu vraveli: „Hovoríš síce, ale to, čo vravíš — obsah tvojej reči — je nepôvodný; ty si ho nevymyslel.“ Slovo *pieseň* má tu obrazný význam — zastupuje akúkoľvek obsahovo a formálne usporiadanú myšlienku a pritom vyvoláva aj priamo situáciu okolo piesne a spievania. Keď niekto spieva, obvyčajne a takmer vždy spieva to, čo sám neskladal — teda takmer vždy hlas je jeho, ale pieseň cudzia; on pieseň len reprodukuje. Nuž toto ešte viacej zdôrazňuje nepôvodnosť výrokov osoby, ktorej sa uvedené vtipné porekadlo adresuje. Ako vidieť, voľba slova *pieseň* bola tu vykonaná z prezieravou vtipnosťou a s úmyslom dať do výroku čím väčšiu dávku štipľavosti (porovnaj výsmešný výrok *Nespievaj!* namiesto *Nerozprávaj!*).

Porekadlo *Hlas je tvoj, lenže pieseň cudzia* je priehľadné a výstižné. Možno ho zaradiť do radu tých vtipných výrokov, ktoré šľahajú v záujme pravdy a nároku na blahobyť pre všetkých.

G. Horák